

Fe‘altu Felâ Telum: “İlm–i Hey’et Adına!” Bir Tarihi–Şahsî– İlmî Çatışmanın Çözümlemesi*

Fa‘altu Falâ Talum: Analysing of a Historical–Personal– Scientific Conflict in the Name of Ilm al–Hay’a

İhsan Fazlıoğlu

Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bilim Tarihi Enstitüsü
ihsanfazlioglu@gmail.com

Fazlıoğlu, İhsan. “Fe‘altu Felâ Telum: ‘İlm–i Hey’et Adına!’ Bir Tarihi–Şahsî–İlmî Çatışmanın Çözümlemesi”. *Bilim Tarihi ve Felsefesi Araştırmaları (BİTAD)* 1/1 (Aralık 2024), 11–55.

Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-4312-210X>

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14616812>

Fe‘altu Felâ Telum: “İlm-i Hey’et Adına!” Bir Tarihî-Şahsî-İlmî Çatışmanın Çözümlemesi

Öz: İslam temeddünü tarihi boyunca âlimler arasındaki dikey ve yatay ilmî ilişkiler her zaman önemli olmuştur. Özellikle bilginin üretimi, ifadesi, öğretimi, aktarımı, paylaşılması, korunması, alımlanması, eleştirilmesi, savunulması, kısaca bilginin dolaşımı ve buna ilişkin diğer kavramlar dikkat çekici davranış biçimleri üretmiştir. Bhusus bilgiyi üreten siyasî ve ilmî merkez ile muhitin dışındakiler arasında bilginin dolaşımı çerçevesinde ilişkilerin nasıl olacağı bir sorun olarak incelenmeyi beklemektedir. Daha da önemlisi, İslam temeddünü coğrafyası dışındaki Bizans ve Çin gibi farklı siyasî-ilmî havzalar ile ilmî çerçevede nasıl bir ilişki kurulduğu ve bu ilişkinin moral zemininin ne olduğu soruları da yanıtlanmaya muhtaçtır. Bu bildiride öncelikle Kutbüddin Şîrâzî’nin coğrafi uzayı belirlenecek; akabinde siyasî muhatapları üzerinde durulacak; hocalarının kimler olduğu tespit edilecek; muhatap olduğu çağdaşlarına değinilecek; birlikte çalıştığı mesai arkadaşlarına işaret edilecek ve önemli öğrencilerine bakılacaktır. Akabinde yukarıda dile getirilen sorun alanları, Kutbüddin Şîrâzî’nin esas itibarıyla saf bir ‘eleştiri’ amacıyla kaleme aldığı *Fe‘altu felâ Telum* adlı eserin etrafında tartışılacak; eserde zikredilen isimler, konular ile eleştirilen ilişkiler tarihî bağlam göz önünde bulundurularak incelenecektir. Bu inceleme ile XIII. yüzyılın ikinci yarısı ile XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış bir ‘allâmenin örnekliğinde İslam dünyasındaki felsefe-bilim ağı (network) ile insanın, kitabın ve bilginin dolaşım küresini tespit etmek amaçlanmaktadır.

Anahtar Terimler: Kutbüddin Şîrâzî, Fealtu Felâ Telum, Tebriz Matematik Astronomi Okulu, Muhammed b. Ali Himâzî, Tibyân Mekâsıd’ı-t-Tezkire.

Fa'altu Falā Talum: Analysing of a Historical-Personal-Scientific Conflict in the Name of İlm al-Hay'a

Abstract: Throughout the history of Islamic civilization, vertical and horizontal scientific relations between scholars have always been important. Especially the production, expression, teaching, transfer, sharing, protection, reception, criticism, defense of knowledge, in short, the circulation of knowledge and other related concepts have produced remarkable behavior patterns. It is waiting to be examined as a problem how the relations between the political and scientific center that produces the information and those outside the neighborhood will be within the framework of the circulation of information. More importantly, the questions of what kind of scientific relationship is established with different political-scientific basins such as Byzantium and China, apart from the geography of Islamic contemplation, and what is the moral basis of this relationship, also need to be answered. In this paper, first of all, the geographical space of Qutb al-Dīn al-Shīrāzī will be determined; followed by their political interlocutors. His teachers will be determined, his contemporaries will be mentioned, colleagues with whom he works will be pointed out and his important students will be examined. Subsequently, the above-mentioned problem areas will be discussed around Qutb al-Dīn al-Shīrāzī's *Faaltu falā Talum*, which he wrote mainly for pure 'criticism'. The names mentioned in the work, the subjects and the criticized relations will be examined by considering the historical context. With this review, the example of a scholar who lived in the second half of the 13th century and in the first quarter of the 14th century, it is aimed to determine the sphere of circulation of people, books and knowledge with the philosophy-science network in the Islamic world.

Keywords: Qutb al-Dīn Shīrāzī, Faaltu falā Talum, The Mathematical-Astronomical School of Tabrīz, Muhammad ibn Ali Himāzī, Tibyān Maqāsid al-Tazkira.

Tekevvünün sonucu beşer ise *temeddün*ün sonucu da insan olmaktır. Temeddün de İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) muhalled eseri *Mukaddime*'de belirttiği gibi zanaatlar (sınâ 'at, hiref) ve ilimlerle ('ulûm) mümkündür. Her ikisinin dayandığı en temel kavram ise bilgidir ('ilm); bilginin öznesi yani faili ise bilgindir, yani âlim. Bilginin kaydedildiği yazı ve ilişkin malzemeler ile kaydın cisimleştiği kitap vb. araçlar; bilginin yatay ve dikey aktarımına konu olduğu, okutulduğu ve öğretildiği kurumlar ile bunların ortaya çıktığı coğrafi uzay ve siyasî, iktisadî, içtimâî, kıyemî ve ilmî çevre... Tüm bu bütün/bağlam içindeki bilginin hareketi ise bilginin dolaşımı olarak adlandırılabilir.

Bilginin dolaşımı için iki uzay varsayılabilir: En geniş anlamıyla medeni kültürel merkez ve içinde yaşanılan çevre, yani muhit. Medeni kültürel merkez, daha çok bir bilginin içinde varlığa geldiği entelektüel gelenek; muhit ise bilginin nefes alıp verdiği bu entelektüel geleneğin belirli bir mekân ve zamandaki kesitidir. Her bir uzay, kendi sahnesinde belirli kişiler, eserler ve konular tarafından temsil edilir. Bu çerçevede Kutbüddin Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) içinde var olduğu ilmî gelenek üzerine daha önceki bir yazımızda durulmuştu.¹ Bu çalışmada söz konusu ilmî geleneğin, Kutbüddin Şîrâzî ölçeğindeki izdüşümleri üzerinde durulacak; daha çok muhitin içeriği üzerinde yoğunlaşılacaktır. Ayrıca *Fe 'altu felâ Telum* adlı eserindeki serimleme dikkate alınarak Kutbüddin Şîrâzî'nin kendi için ürettiği öteki ve bu ötekinin ilm-i hey'et etrafındaki ağır eleştirisi dikkate alınacaktır.

Entelektüel geleneğin izdüşümleri ile öteki eleştirisini, aşağıda ele alınmak üzere erteleyerek öncelikle Kutbüddin Şîrâzî'nin hayat sürdüğü (634–710/1236–1311) tarihleri arasındaki muhitin üzerinde durabiliriz. Öyleyse geleneğimizde – isimlendirmenin kayıtsız kullanımıyla – 'allâme olarak bilinen ve hocası Nasîruddin Tûsî (ö. 672/1274) tarafından "Kutbu Feleki'l-Vucûd"² diye hitap edilen Kutbüddin Şîrâzî için konumuz çerçevesinde şu meseleleri sorunsallaştırabiliriz:

1. Dünyaya geldiği, yetiştigi, çalıştığı ve dolaştığı coğrafya.
2. Mensup olduğu aile ve ilmî ilişkileri.
3. İlişkili olduğu siyasî seçkinler.
4. Hocaları ve okuduğu alanlar.
5. Hocalık yaptığı kurumlar.
6. Birlikte çalıştığı bilginler.
7. Bir şekilde ilişkide bulunduğu çağdaşları.

¹ İhsan Fazlıoğlu, "Bütün ve Parça: Kutbüddin Şîrâzî'yi Çağı İçinde Anlamak", *Âfâkta ve Enfüste: Kutbüddin Şîrâzî'den Dil, İslâmî İlimler ve Felsefe-Bilim*, ed. Mustakim Arıcı, Asiye Aykıt (İstanbul: Ketebe, 2023), 15–26.

² Muhammed b. Râfi es-Sellâmî, *Târîhu ulemâi Bağdâd: el-Muntehabu'l-muhtâr*, nşr. Abbâs Azzâvî (Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyyeti'l-Mevsûa, 2000), 168.

8. Yaşadığı ilmî dönemin diğer önemli isimleri.
9. Yetiştirdiği öğrencileri.
10. Fe'altu felâ telum: "İlm-i hey'et adına!" bir tarihi, şahsî ve ilmî çatışmanın çözümlemesi.

Söz konusu on mesele etrafındaki sorulara verilecek yanıtlar, Pax-Mongolica içinde bilgi, bilgin ve kitabın hareket hızını ve bu hareketin ürettiği ilişki ağını gösterecek, özellikle Yam Teşkilatı'nın bu hareket hızı ile ilişki ağının oluşumundaki etkisi için empirik bir zemin teşkil edecektir.

Bu sorular, klasik kaynaklar üzerinde yaptığımız kendi okumalarımız,³ Kaveh Farzad Niazi, Fateme Savadi ve Ahmet Meydan'ın doktora, Mahmut Recep Keleş'in yüksek lisans çalışmaları⁴ ile Fe'altu felâ telum'un yazma nüshasının incelenmesinden hareketle verilecektir. İncelediğimiz nüshanın Uluğ Bey'in (slt. 850-853/1447-1449) temellük ettiği nüsha olduğunu ve zahriyesinde kendi el yazısıyla adını yazdığını belirtmeliyiz.⁵ Kutbüddin Şîrâzî'nin hayat hikâyesinin derlendiği İbn Fuvatî (ö. 723/1323), Zehebî (ö. 748/1348), Sellâmî (ö. 774/1372), Askalânî (ö. 852/1449) gibi klasik kaynaklar ile bizzat Kutbüddin Şîrâzî'nin Şerhu'l-Kânûn: et-Tuhfetu's-sa'diyye⁶ ve Durretu't-tâc li-ğurreti't-dîbâc⁷ adlı eserlerinde verdiği otobiyografik bilgiler arasında az da olsa farklılıklar hatta çelişkiler mevcuttur. Bu çalışmada, konumuz olmadığından söz konusu farklılıkları ve çelişkileri mukayeseli bir okumaya tâbi tutmayacağız. Daha çok ortalama bir resim sunmakla yetineceğiz.

³ Kutbüddin Şîrâzî'nin hayat hikâyesini veren klasik kaynaklar şöyle sıralanabilir: Merâğa'da birlikte çalıştığı ve öğrencisi İbn Fuvatî; çağdaşı sayılabilecek, doğrudan öğrencileriyle görüşmüş Zehebî; Sellâmî ve Askalânî. Kutbüddin Şîrâzî üzerine şimdiye değin yapılan ikincil çalışmalarda zikredilen klasik kaynakların verdiği bilgiler değerlendirilmiştir. Ayrıca Kutbüddin Şîrâzî'nin eserlerinin, dünya kütüphanelerinde bulunan yazma nüshalarından ilgili bilgiler de derlenmiştir. Bu çalışmada yaygın olarak bilinen malumat, 4 numaralı dipnotta zikredilen eserlere ayrıntılı atıf yapılmaksızın konumuz çerçevesinde özetlenmiş ancak nadir bilgileri ilk tespit edip yayımlayan çalışmalara doğrudan atıf yapılmıştır.

⁴ Ahmet Meydan, Kutbüddin-i Şîrâzî'nin 'Miftâhu'l-Miftâh' Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Baştan Müsnedün İleyh Bahsinin Sonuna Kadar) (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019); Fateme Savadi, The Historical and Cosmographical Context of Hay'at al-arḍ with a Focus on Qutb al-Dīn Shīrāzī's Nihāyat al-Idrāk (Contains an Edition and Translation of Bk. 3 of the Nihāya) (Montreal: McGill University, Doktora Tezi, 2019); Mahmut Recep Keleş, Kutbüddin-i Şîrâzî: Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018); Kaveh Farzad Niazi, A Comparative Study of Qutb al-Dīn Shīrāzī's Texts and Models on the Configuration of the Heaven (New York: Colombia University, Doktora Tezi, 2011).

⁵ Kutbüddin Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 232b. 826 Recep ayının ortalarında (Haziran/Temmuz 1423) Ebu'l-Leys es-Setterân diye tanınan Muhammed b. Abdillâh tarafından müellifin müsvedde nüshasından istinsah edilmiştir.

⁶ Kutbüddin Şîrâzî, Şerhu'l-Kânûn: et-Tuhfetu's-sa'diyye, (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya, 3649).

⁷ Kutbüddin Şîrâzî, Durretu't-tâc li-ğurreti't-dîbâc, nşr. Seyyid Muhammed (Tahran: İntişârât-ı Hikmet, 1365/1986).

1. Dünyaya Geldiği, Yetiştirdiği, Çalıştığı ve Dolaştığı Coğrafya

Kutbüddin Şîrâzî, Kâzerûn kökenli olmakla birlikte Şîraz'da doğdu. İlk eğitimi-ni doğduğu yerde tamamladı [1236–1259]. Şîraz şehrinin de bulunduğu bu bölge, Salgurlu Atabekleri'nin hâkimiyeti altındaydı. Salgurlu Atabekleri, Moğollar ile iyi geçindiğinden büyük çaplı bir yıkıma uğramadılar; siyasî, iktisadî ve içtimâî bir çalkantı yaşamadılar. Bu nedenle ilmî ve talimî hayat, tabîî seyrinde devam etti. Şîrâzî, eğitimi-ni tamamladıktan sonra Bimâristân-î Muzafferî'de hekim olarak çalıştı. Tıp sahasında kendini geliştirmek için önce Kazvin'e [1259'den önce]; akabinde de Nasîruddin Tûsî ile çalışmak için Merâğa'ya gitti ve burada 8 yıl kaldı [1259–68]. Cüveyn'e uğradı [1269]. Necmeddin Kâtibî'den (ö. 675/1277) ders almak için Kazvin'e geçti [1269–1272]. Buradaki ikametinde, naklî ilimler üzerine özellikle fıkıh ve belagat alanında okumalar yaptı. Horasan–İrak üzerinden Bağdat'a geçti. Şehirde kaldığı süre içinde âlimlerin ve ariflerin meclislerinde bulundu; özellikle Nizâmîye Medresesi'nde incelemeler yaptı [1272–1273]. Bu tarihlerde Nasîruddin Tûsî de Bağdat'ta olmalıdır. Çünkü kaynakların bildirdiğine göre matematikçi İbn Havvâm (ö. 724/1324) bu tarihlerde Bağdat'ta Nasîruddin Tûsî'den ders almıştır.⁸ Kutbüddin Şîrâzî akabinde Konya'ya gitti; Celâleddin Rûmî (ö. 672/1273) ve Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) başta olmak üzere Konya'da bulunan âlim ve ariflerle görüştü. Sadreddin Konevî'den ilm-î hadis okudu ve icazet aldı. Muhtemelen kendi de Sadreddin Konevî'ye aklî ilimler özellikle ilm-î hey'et ile ilgili ders vermiş olabilir [1273]. Kayseri'ye geçen Kutbüddin Şîrâzî, bu şehirdeki Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nda hekimlik yaptı [1274–1277]. Akabinde Sivas'a geçti. Gök Medrese'de hocalık yaptı, öğrenci yetiştirdi ve eserler kaleme aldı [1277–1286]. Bu süre içinde İlhanlı Devleti'nin elçisi olarak Kahire'ye gitti. Muhtemelen –her ne kadar kaynaklar elçilik heyetinin resmî olmayan kişilerle görüştürülmediğini söylüyorsa da– Kahire'de Abdurrahim Dahvâr'ın kurduğu tıp okulu mensuplarından İbnü'n-Nefs (ö. 687/1288), İbnü'l-Kuf (ö. 685/1286), Ya'kûb Sâmîrî (ö. 681/1282) vb. genelde tıp özelde Kânûn üzerine müzakerelerde bulundu [1282]. Dımaşk ve Halep'e uğrayarak Sivas'a döndü. 1290'da Tebriz şehrine gelerek entelektüel inzivaya çekildi. Fakat rasathane ve medreselerden oluşan eğitim-öğretim külliyesi Şenb-i Gâzân kurulunca başına geçti [1296–1306]. Kısa bir süre Gilân'da [1305] kaldıktan sonra Tebriz'e döndü ve ölünceye değin bu şehirde yaşadı [1307–1311].⁹

⁸ İhsan Fazlıoğlu, “İbn el-Havvâm (öl. 724/1324), Eserleri ve el-Fevâid el-Bahâiyye fî el-Kavâid el-Hisâbiyye”deki Çözumsuz Problemler Bahsi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi* 1 (1995): 69–127, 364–367.

⁹ Kutbüddin Şîrâzî'nin ölümüne, kendisini şahsen tanıyan şair Fahrî Benâkîti'nin (ö. 1329–1330) düştüğü tarih için bk. Elmin Aliyev, “Fahreddin el-Benâkîti ve er-Risâletü'l-Fahriyye fî Aksâmi'l-Ulûmi'l-Hikemiyye Adlı Eseri”, *İslami İlimler Dergisi* 19/1, (2024), 214. Mısır elçiliği hakkında da bazı ayrıntılar veren Benâkîti'nin manzumesine göre Kutbüddin Şîrâzî, 17 Ramazan 710/7 Şubat 1311 Pazar günü ikindi vaktine yakın, Tebriz'de vefat etmiştir.

Klasik kaynaklar Tebriz'de Çerendâb Kabristanı'nda, Beyzâvî'nin yanına defnedildiğini naklederler.¹⁰

2. Mensup Olduğu Aile ve İlmî İlişkileri

Kutbüddin Şîrâzî'nin hem *et-Tuhfetu's-sa'diyye* hem de *Durre'e* verdiği bilgiler, bir tıp ailesine mensup olduğunu gösteriyor. İlk eğitimini aldığı babası Mesûd Kâzerûnî (ö. 648/1251), dönemin ünlü tabiplerinden biri olarak kabul ediliyordu. Sûfi olan babası, Sühreverdiyye tarikatına mensuptu. Yine tıp bilimini tahsil ettiği amcası Kemâleddin Kâzerûnî de ailenin tıp alanında tanınmış bir ferdiydi. Kutbüddin Şîrâzî, ünlü şair Sa'dî-i Şîrâzî'nin de (ö. 691/1292) dayısıydı. Kutbüddin Şîrâzî'nin anlatısı, ailenin diğer bazı üyelerinin de genelde bilim özelde tıp ile ilgilendiklerini ihsas ettiriyor.

3. İlişkili Olduğu Siyasî Seçkinler

Kutbüddin Şîrâzî, yaşadığı coğrafyanın siyasî hâkimi İlhanlı Devleti yöneticileriyle sıkı bir ilişki içindeydi. Bu ilişki bazen inişler yaşasa da büyük oranda olumlu seyretti. Bu çerçevede kendisi de bir İlhanlı Devleti bürokrati kabul edilebilir. Siyasî kariyeri ve müspet ilişkileri, köklerini Moğollarla iyi ilişkiler kurmuş Salgurlu Atabekleri'nin yönettiği Şîraz'da doğmuş olmasında bulur. Bunun yanında Nasîruddin Tûsî'nin himayesi ve elbette kendi çağındaki bilim dallarında gösterdiği şahsî başarının da katkısı vardır. Bu nedenle İlhanlılar Devleti'nin hanları, yüksek seçkinleri, bürokratları, mahallî yöneticileri vb. pek çok isimle ilişki kurması muhtemeldi. Abaka Han [slt. 1265–1282] zamanında başlayan bu ilişki, Muînuddin Pervâne (ö. 676/1278) döneminde devam etti. Özellikle Anadolu'daki ikameti esnasında Muînuddin Pervâne'nin desteğini gördü. Kutbüddin Şîrâzî'yi destekleyen isimlerden biri de Şemseddin Cüveynî'dir (ö. 683/1284). Müslüman olan Ahmed Teküder (slt. 1282–1284) devrinde Memluk Sultanı Kalavun'a (slt. 1279–1290) gönderilen elçi heyetinde Kutbüddin Şîrâzî de yer aldı. Argun Han (slt. 1284–1291) Kutbüddin Şîrâzî'ye çokça hürmet ederdi. Bu dönemde Anadolu haritasını çizmek için görevlendirildi.¹¹ Devlet nezdinde itibarı o kadar arttı ki bazı resmî devlet kararlarının alınmasında etkili hâle geldi. Ayrıntıları fazla bilinmese de Çobanoğlu Muzafferüddin Yavlak Arslan (slt. 1281–1292) ile özel bir ilişki geliştirdi ve İhtiyârât adlı eserini ona ithaf etti. Kutbüddin Şîrâzî'nin itibarı,

¹⁰ Mustakim Arıcı, "İlişki Ağları ve Eserleri", *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: İSAM 2017), 65–66.

¹¹ Fateme Savadi, Tony Campbell, "Qutb al-Dîn al-Shîrâzî's Textual Map of the Mediterranean Sea (1282) and Its Evident Source in a Portolan Chart", *Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography* 75/2 (2023), 199–231.

müslüman olan Gâzân Han (slt. 1295–1304) zamanında yeniden yükselişe geçti. Şenb-i Gâzân Külliyesi'nin yöneticiliğini üstlendi. O kadar ki Gâzân Han derslerine katılırdı. Bu durum Olcaytu Han (slt. 1304–1316) zamanında da devam etti. Kutbüddin Şîrâzî'nin ilişkili olduğu diğer bir yönetici seçkin aile Cüveynîler'dir. Münşî Atâ Melik, Alâuddin, Bahâuddin, İbn Bahâuddin ve Şemseddin Cüveynî başta olmak üzere bu aileye mensup isimlerle yakın teması mevcuttu. Kânûn şerhini takdim ettiği Saduddin Sâvecî (ö. 1311) de muhatap aldığı diğer bir yönetici seçkindi. Ayrıca son eserlerinden *Durretu't-tâc*'ı ithaf ettiği Gîlân'daki İshak Emirliği sultanı Emir Dîbâc da ilişkili olduğu bir siyasî seçkin olarak dikkat çeker.

4. Hocaları ve Okuduğu Alanlar

Kutbüddin Şîrâzî, hayatının her evresinde öğrenme iştiağıyla hareket ettiğinden ömrünün her döneminde pek çok isimden ders aldı. Yukarıda da söylenildiği üzere ilk eğitim ve öğretimini tabip olarak bilinen babası Mesûd Kazerûnî'den tahsil etti. Büyük Selçuklu ve Hârizmşahlar döneminde teşekkül eden ve gelişen *tahrîr* ve *tahkîk* hareketinin inşa ettiği ilmî gelenek içinde özellikle tıp ve tasavvuf okudu. Tıp alanında diğer hocaları amcası Kemâluddin Kâzerûnî, Şemseddin Kîşî (ö. 1295) ve Şemseddin Bûşekânî (ö. 1282) adlı bilginlerdir. Kutbüddin Şîrâzî, tıp alanında özellikle Kânûn'u okumak için yanına gittiği Nasîruddin Tûsî'den muhtemelen Merâğa'da matematik ve matematik bilimleri tahsil etti. Merâğa'da iken bu okulun başta Mueyyiduddin Urdî (ö. 664/1266), Necmeddin Kâtibî ve Muhyiddin Mağribî (ö. 682/1283) olmak üzere diğer üyelerinden ders aldı. Ancak genelde ilm-i tîb özelde Kânûn'la ilgili umduğunu bulamayan ve bu duruma ilişkin memnuniyetsizliğini dile getiren Kutbüddin Şîrâzî, daha sonra Esîruddin Ebherî'nin (ö. 663/1265) öğrencisi Necmeddin Kâtibî ile –belki de birlikte– Merâğa'dan ayrılarak Cüveyn'e geçti. Fıkıh okuduğu Alâuddin Tâvûsî (ö. 1272) ve hadis dersleri aldığı Muhyiddin Ferâvî de hocaları arasında sayılabilir. Kutbüddin Şîrâzî Konya, Sivas, Kayseri başta olmak üzere Anadolu'daki pek çok şehirde mukim isimlerden de faydalandı. Bunların en dikkat çeken, Konya'da iken altı ay yanında kaldığı Sadreddin Konevî'dir. Kendisinden hadis icazeti aldığı gibi onunla matematik bilimler üzerine müzakere yaptığı düşünülebilir.¹² Bu esnada Sadreddin Konevî'nin etrafından bulunan Fahreddin İrâkî (ö. 688/1289) ve Saîduddin Fergânî (ö. 699/1300) gibi pek çok isimle de temas kurdu. Nitekim İşrâkîlik ile irfan arasında ortak bir dil geliştirme teşebbüsüne ilişkin *Risâle fi'l-hikme* adlı eserini bu tarihlerde kaleme aldı. İlhanlıların elçisi olarak Kahire'de bulunduğu sırada Sultan Kalavun'un, “heyetin hiç kimseyle görüştürülmemesi ve gece yol alması” emrine rağmen topl-

¹² Konya'da, Sadreddin el-Konevî'nin vakfettiği özel koleksiyonunda bulunan Birûnî'nin *el-Kânûnu'l-mes'ûdî* adlı eseri, bu ilişkinin bir işareti olabilir. Bk. Cevat İzgi, “el-Kânûnu'l-Mesudî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/337–338.

diği Kânûn üzerine yazılan şerhleri ve şârihlerini kendi hayat hikâyesinde bizzat zikreden Kutbüddin Şîrâzî, –muhtemelen özel bir izinle– bu şârihlerle de görüşmüştür. En azından bizzat muhakkik filozof olarak adlandırdığı İbnü'n-Nefis ve İbnü'l-Kuf ile görüşmesi, ölüm tarihleri dikkate alındığında mümkündür. Ya 'kûb Sâmirî ise Kutbüddin Şîrâzî'nin Kahire'ye ulaştığı tarihte ya da hemen sonrasında vefat etmiş olmalıdır. Beyzâvî'nin de hocası olan Şerefeddin Saîd Ömer b. Zekî el-Büşkânî'nin (ö. 680/1281) öğrencileri arasında Şîrâzî de vardır.¹³ Kutbüddin Şîrâzî, Büşkânî'den İbn Sînâ'nın Kânûn'un "el-Külliyât" kısmını okumuş ve *et-Tuhfetu's-sa'diyye*'nin dibâcesinde hocasını övmüştür.

5. Görev ve Hocalık Yaptığı Kurumlar

Kutbüddin Şîrâzî, yoğun ve hareketli hayatında pek çok kurumda da görev yaptı. İlk görevi, babasının vefatından hemen sonra on dört yaşında başladığı Bimâristân-ı Muzafferî'de hekimliktir. *et-Tuhfetu's-sa'diyye*'deki kendi ifadesiyle Bimâristân-ı Muzafferî'de on yıl (648–658/1251–1260) çalıştı. Yaklaşık dokuz yıl kaldığı Merâğa'da (1260–1268) Nasîruddin Tûsî'nin muîdi oldu ve 14 eserini istinsah etti. Akabinde Cüveyn'de Medrese'de Necmeddin Kâtibî'nin muîdi oldu (1268–1269). Anadolu'ya geldikten sonra Kayseri Pervane Medresesi'ne müderris olarak atandı (1274–1277); akabinde Giyâseddin Medresesi'nde müderrislik ve aynı zamanda Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifâsı'nda hekimlik yaptı (1274–1277). Şemseddin Cüveynî, "Dâru'l-Âlâ" ve Anadolu'nun hulâsası olarak adlandırdığı Sivas'ı satın alarak yıkımdan kurtardıktan sonra Kutbüddin Şîrâzî'yi, Sivas ve Anadolu başkadılık görevine tayin etti (1277–1286). Sivas'ta görev yaptığı dönem, Kutbüddin Şîrâzî'nin ilmî açıdan en verimli dönemi sayılabilir. Nihâyet, *İhtiyârât* ve *Tuhfe* gibi ilm-i hey'et eserleri, Kânûn şerhi *Tuhfe* ve diğer birkaç eserini bu şehirde kaleme aldı. Bu esnada 1282 tarihinde Ahmed Teküder'in Sultan Kalavun'a gönderilen özel yetkili elçisi olarak Kahire'ye gitti. Yukarıda da işaret edildiği üzere burada bir şekilde başta İbnü'n-Nefis ve İbnü'l-Kuf olmak üzere Abdurrahim Dahvâr Şam-Kahire Tıp Okulu'nun mensuplarıyla temas kurdu. Başta Kânûn şerhleri olmak üzere diğer başka eserleri elde etti. Sivas'a döndükten sonra hem eser yazmayı sürdürdü hem de yukarıda da işaret edildiği üzere, beş yıl boyunca Anadolu ve kıyılarını dolaşarak Anadolu haritasını çizdi (1286–1290). Tebriz'de kurulan Şenb-i Gâzân'ın yöneticiliğini yürüttü ve hem idareci hem de müderris olarak çalıştı (1296–1306).

¹³ Cüneyd-i Şîrâzî, *Şeddü'l-izâr fi hattî'l-evzâr 'an züvvârî'l-mezâr*, nşr. Muhammed Kazvîni, *Abbas İkbâl-i Âştîyânî* (Tehran: Çâphâne-i Meclis, 1328), 237, 297.

6. Birlikte Çalıştığı Bilginler

Kutbüddin Şîrâzî, uzun ve hareketli hayatında döneminin tanınmış pek çok bilginiyle birlikte çalıştı. Bu isimlerden bir kısmı aynı zamanda değişik alanlarda hocalığını yaptı. Bir kısmıyla ise bir tür meslektaşlık ilişkisi yürüttü. Bimâristân-î Muzafferî'deki birlikte çalıştığı meslektaşları yanında Merâğa'da dönemin en büyük isimleriyle teşrik-i mesai etti. Aynı zamanda hocası olan Nasîruddin Tûsî, Necmeddin Kâtibî, Mueyyiduddin Urdî ve Muhyiddin Mağribî bu isimlerin başta gelenleridir. Hiç şüphesiz Merâğa Matematik–Astronomi Okulu'nun tüm mensupları bu açıdan Kutbüddin Şîrâzî'nin birlikte mesai yaptığı kişilerdir. Bunların arasında Şemseddin Muhammed Vabkanevî (ö. 1320), Fahrüddin Ahlâtî, Fahrüddin Merâgî, İbn Sertâk (ö. 728/1328 [?]), Çinli astronom Fao Munji ve Kutbüddin Şîrâzî'nin hayat hikâyesini kaleme alan İbnü'l-Fuvatî de sayılabilir. Öte yandan Büşkânî'den okuduğu Şiraz döneminde ders arkadaşları arasında Beyzâvî de vardır.

Anadolu'da iken görev yaptığı Konya, Kayseri ve Sivas gibi şehirlerdeki kurumlarda da hiç şüphesiz birlikte çalıştığı pek çok isim mevcuttur. Ancak Merâğa'dan sonra bir ekip ile iş gördüğü ikinci yer, Tebriz Matematik–Astronomi Okulu'dur. Burada da yine dönemin ileri gelen bilginlerine hem yöneticilik yapmış hem de birlikte çalışmıştır. Cemâluddin Turkistânî (ö. 719/1319'dan sonra), Şemsuddin Ubeydî (aynı zamanda öğrencisi), Kemâleddin Fârisî (ö. 718/1319) (aynı zamanda öğrencisi), Şems-i Buhârî, Mubâreşkâh, Bizanslı Gregory Chioniadès (ö. 1320) ve *Fe'altu felâ telum*'de eleştirdiği Muhammed b. Ali el-Himâzî bunlar arasında sayılabilir.

7. Bir Şekilde İlişkide Bulunduğu Çağdaşları

Kurumsal ilişki kurduğu ve birlikte çalıştığı bilginler yanında Kutbüddin Şîrâzî, bulunduğu şehirlerdeki ileri gelen isimlerle de görüştü ve fikir alışverişinde bulundu. Bu isimlerin topyekûn bir listesini tespit etmek ve vermek, bu çalışmanın konusu olmadığından aşağıda bazı önemli adlara işaret etmekle yetinilecektir. Kaynaklara göre Celâleddin Rûmî ve başta Sultan Veled (ö. 712/1312) olmak üzere Mevlevî Çevresi ile Kutbüddin Şîrâzî'nin ilişkisi pek sıcak değildi. Anadolu'nun muhtelif şehirlerindeyken Sirâceddin Urmevî (ö. 682/1283), İzzuddin Urmevî (ö. 1277) ve Safiyyuddin Hindî (ö. 715/1315) gibi pek çok ileri gelen isimle de irtibatı oldu. Nasîruddin Tûsî'nin iki oğlu ve Merâğa Matematik–Astronomi Okulu'nun Nasîruddin Tûsî'den sonraki yöneticileri Sadrüddin Ali ile *Fe'altu* adlı eserini sunduğu Asîluddin Hasan, muhtemelen yine Merâğa'dan tanıdığı Asîluddin Hasan'a eser takdim eden İbn Sertâk; Nasîruddin Tûsî'nin diğer bir kelâmcı öğrencisi İbn Mutahhar Hillî (ö. 726/1325); yeğeni Sadî'-i Şîrâzî, ünlü öğrencisi Kemâleddin Fârisî ile çağdaşı İmâduddin Kâşî'nin (ö. 773/1372) hocası ve Nasîruddin Tûsî'nin öğrencisi İbnü'l-Havvâm; Bağdat'ta iken sohbetlerinde bulunduğu dönemin ileri gelen şairlerinden Muhammed Bağdâdî (1272–1273); *Miftâhu'l-miftâh*'ı isteği

üzerine kaleme aldığı ve kendine sunduğu (1301), kendiyile birlikte dönemin en önemli ikinci şairi kabul edilen Humâmuddin Tebrîzî (ö. 1314). Ayrıca siyasî ilişkileri yanında aynı zamanda bir bilgin de olan Reşîduddin Fazlullah (ö. 718/1318); muhtemelen Tebriz'de görüştüğü belki de bir müddet çalıştığı Şemseddin Semerkandî (ö. 722/1322) ve İmâduddin Kâşî, bir şekilde ilişkide bulunduğu çağdaşları olarak kayda geçirilebilir. Kaynakların verdiği ilginç bir bilgi de maddî borcu nedeniyle hapse giren ünlü musiki bilgini Safiyuddin Urmevî'yi (ö. 693/1294) Kutbüddin Şîrâzî, muhtemelen yüz yüze hiç görüşmemelerine rağmen, karşılıksız, borcunu ödeyerek kurtarmıştır.

8. Yaşadığı İlmî Dönemin Diğer Önemli İsimleri

Kutbüddin Şîrâzî'nin hayat sürdüğü dönemde Turan, İran ve Anadolu ile Memluk coğrafyalarında etkin önemli pek çok isim yaşadı. Bu isimlerin bir kısmı kendinden büyük, bir kısmı kendiyile akran bir kısmı ise nispeten gençti. Bu çerçevede Kutbüddin Şîrâzî'nin doğumu ile ölümü yani 1236–1311 tarih aralığı dikkate alınırca söz konusu coğrafyalarda hemen her alanda pek çok önemli ismin yetiştiği görülür. Yetiştikleri ve etkin oldukları tarihler dikkate alınarak zaman aralığı 1350'ye doğru genişletilirse söz konusu coğrafyalarda daha pek çok ismi dikkate almak gerekir. Bu konuda daha önce yaptığımız listelere atıfla yetinecek; bu çalışmada ayrıntıya girmeyeceğiz.¹⁴ Söz konusu listelerde bulunan İbn Kemmûne (ö. 683/1284) üzerine özellikle durmak gerekir çünkü Kutbüddin Şîrâzî, eserlerini okumuş, istinsah etmiş ve kendi çalışmalarında kullanmış; ayrıca öğrencilerini de İbn Kemmûne'nin eserlerini okumaya teşvik etmiştir.¹⁵

9. Yetiştirdiği Öğrencileri

Çok geniş bir coğrafyada hareketli yetmiş beş yıl ömür süren ve pek çok kurumda görev yapan Kutbüddin Şîrâzî hem hocalık yeteneği hem de sahip olduğu bilgiyle yüzlerce öğrenci yetiştirdi. Bu öğrencilerin bir kısmı kendi döneminde ilmî hayatı belirleyen çalışmalara imza attı. Zehebî, Kutbüddin Şîrâzî'nin vefatından sonra karşılaştığı öğrencilerinin hocalarını aşırı tebci ettiğini ve son derece saygılı konuştuklarını kaydeder. Kutbüddin Şîrâzî'nin hayat hikâyesini yazan İbnü'l-Fuvâtî, onun öğrencisidir. İbnü'l-Havvâm'ın da öğrencisi olan Kemâleddin Fârisî hem matematik alanında önemli eserler kaleme aldı hem de hocasının ta-

¹⁴ İhsan Fazlıoğlu, "İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlmî Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî", *Nazarîyat: İslam Felsefesi ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ekim 2017), 1–68.

¹⁵ Reza Pourjavady – Sabine Schmidte, *A Jewish Philosopher of Baghdad: Izz al-Dawla Ibn Kam-muna (d. 683/1284) and His Writings* (Leiden: Brill, 2006), 29–40.

lebiyle ilm-i menâzırı tenkîh etti. Nizâmuddin Nisâbü'rî (ö. 730/1329) matematik ve astronomi alanında kendisinden faydalandı ve tefsirini bu etki altında kaleme aldı. XIV. yüzyılın önemli kelâmcı âlimleri, Şemseddin İsfahânî (ö. 749/1349) ve Adududdin İcî (ö. 756/1355); mantıkçı-filozof ve Fahreddin Râzî ile Nasiruddin Tûsî'nin İşârât şerhlerini muhâkeme eden Kutbüddin Râzî (ö. 766/1365); sufi ve Davûd Kayserî'nin hocası Abdurrezzâk Kâşânî (ö. 736/1335), matematikçi-astronom Şemsuddin Ubeydî, riyazi ilimleri kendinden tahsil eden ve icâzet alan İbn Şehhâm Mevsilî (ö. 730/1330), Mahmud Nisâbü'rî (ö. 728/1328) ve Tâceddin Tebrîzî (ö. 746/1346) gibi pek çok isim, Kutbüddin Şîrâzî'nin rahle-i tedrisinden geçtiler. Bunun yanında Kutbüddin Şîrâzî'nin icâzet verdiği günümüze gelen belgelerle tescillenene pek çok isim vardır: Mahmud Kirmânî, Muhammed Buhârî, Celâluddin Rûmî, Necmuddin Tebrîzî, Necmuddin Dağıstânî, Zahîruddin Askerî, Muhezzebuddin Şîrâzî, Kutbüddin Buveyhî ve Miftahu'l-miftâh icâzeti verdiği Bedruddin Almâlîğî...¹⁶

10. *Fe'altu felâ Telum: "İlm-i Hey'et Adına!"*

Bir Tarihî, Şahsî ve İlmî Çatışmanın Çözümlemesi

Kim olduğu açık olmamakla birlikte Kutbüddin Şîrâzî'nin Merâğa'dan ders arkadaşı Muhammed b. Ali b. el-Huseyn el-Muneccim el-Himâzî [el-Hammâzî, el-Hammâdî, el-Himârî]¹⁷ adlı bir bilgin, Tebriz'de, Tıbyân mekâsıdî't-Tezkire adlı bir eser telif eder.¹⁸ Eserde, hocası Nasîruddin Tûsî'nin et-Tezkire fî 'ilmi'l-hey'e adlı eserini şerh eder. Ancak şerhinde sınıf arkadaşı Kutbüddin Şîrâzî'nin et-Tezkire merkezli ilm-i hey'e't çalışmalarını hem kullanır hem eleştirir. Kendisini ilm-i hey'et sahasında şimdiye değin kimsenin tespit edemediği ilkelere ve usullere/modellere ulaştığını, böylece ilm-i hey'ette işkâl adıyla bilinen pek çok sorunu çözdüğünü iddia eder.¹⁹ Bu ve başka nedenlerle Kutbüddin Şîrâzî, 1304-1305'te Tebriz'de *Fe'altu felâ telum*²⁰ adlı bir eser kaleme alır. Nasiruddin Tûsî'nin oğlu ve Merâğa Matematik-Astronomi Okulu'nun üçüncü müdürü Asîluddin Hasan b. Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî'ye sunar.²¹ Eserin girişinde Himâzî'nin ele aldığı tartışmalı temel meseleleri özetler; akabinde ana metinde

¹⁶ Reza Pourjavady – Sabine Schmidtke, "Qutb al-Din al-Shirazi (634/1236–710/1311) as Teacher: An Analysis of his Ijâzât (Studies on Qutb al-Din al-Shirazi III)", *Journal Asiatique* 297/1 (2009), 15–55.

¹⁷ Şîrâzî, *Fe'altu felâ Telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 14b.

¹⁸ Kutbüddin Şîrâzî, doğru adının Tıbyân mefâsıdî't-Tezkire olması gerektiğini söyleyecektir. Bk. Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum* (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 12a.

¹⁹ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 14b.

²⁰ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 13b.

²¹ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 14a.

neredeysse satır satır müellifi eleştirir. Eserini, başta Tuhfe olmak üzere Nihâye, İhtiyârât ve Bedî ' gibi kendisinin eserlerinden ve diğer astronomi kitaplarından derleme olduğunu göstermeye çalışır.²² Eserin adı, 'Yaptım! Hemen Kınama/Ayıplama/Suçlama' olarak çevrilebilir.²³

Kutbüddin Şîrâzî'nin eseri Fe'altu, aşağıda ayrıntılı bir biçimde çözümleneceği üzere, İslam felsefe-bilim tarihi açısından pek çok özelliği hâizdir. Genel hatlarıyla söylendikte eser, İbnü'l-Heysem'in (ö. 432/1040[?]) eş-Şukûk 'alâ Batlamyus adlı eserinde ortaya koyduğu eleştirilerin ve bu işkâlleri, izâle için ilm-i hey'ette vaz' ettiği araştırma programının²⁴ Turan ve İran coğrafyasında, çok geniş bir sahne- de, aldığı biçimin ve gelişimin tarihî bağlamını ve teknik içeriğini verir. Bu çerçe- vede bhusus gezegenler nazariyesine ilişkin mezhep adı verilen farklı görüşlerin ve modellerin tarihî arka plan bilgisi dikkate değerdir. Özellikle bu süreçte İbn Sînâ'nın öğrencisi Ebû Ubeyd Cuzcânî'nin ve eseri Kitâbu Tertîbi'l-eflâk'ın öncü ve kurucu rolü öne çıkar.²⁵ Denebilir ki İbnü'l-Heysem'in eleştirileri ile bu eleştiri- leri de dikkate alarak ilk çözüm önerisini yapmaya çalışan Ebû Ubeyd Cuzcânî'nin çalışmaları, daha sonraki nazarî ilm-i hey'et araştırmalarını belirler. Merv ve çev- resinde Bahâuddin Harakî (ö. 553/1158) ve takipçileri tarafından sürdürülen ve Fahreddin Râzî'nin felsefî eleştirilerini de içererek devam eden bu süreç Nasîrud- din Tûsî, Mueyyiduddin Urdî ve Muhyiddin Mağribî başta olmak üzere Merâğa'da- ki ve Tebriz'deki çalışmaları yönlendirir.

Kısaca dendikte Kutbüddin Şîrâzî, Fe'altu'de bu bağlamda gelişen ve evrilen ilm-i hey'etin kaynaklarının hem isim hem de eser seviyesinde bir dökümünü sunar. Ba- husus tüm Merâğa Matematik-Astronomi Okulu ile Tebriz Matematik-Astronomi Okulu'ndaki ilişki ağlarını, nazarî tartışma konularını, şahsî ve beşerî ilişkilerin tabiatını serimler. Tüm bu serimlemede genelde kadim bilimin/bilme etkinliğinin özelde ilm-i hey'etin bilme nazariyesini, ana kavramlarını ve temel önermelerini, bilim ile tabiat ilişkisini, tabiat ile matematiğin irtibatını felsefî bir çözümlemeye tabi tutar. Özel olarak da ilm-i hey'et sahasında kendi öznel deneyimlerini anlatır, fikriyatının gelişme serüvenini verir ve şahsî ilişkilerini aşikâr kılar. İmdi, kısaca özetlenen bu başlıklar, aşağıda nispeten daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

²² Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 12a.

²³ Eseri adının, 'popüler' gerekçelerle "Yaptın! Kıvırtma" şeklinde de çevrilebileceği hususunda bk. İhsan Fazlıoğlu, "Fealtu fe-lâ-telum Ya da Yaptın! Kıvartma!", Arka Kapak 6 (Mart 2016), 16.

²⁴ İbn Heysem, eş-Şukûk alâ Batlamyus, çev. Fatma Zehra Pattanoğlu, vd. (Ankara: TÜBA, 2022).

²⁵ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 63b-64a.

İ. Fe 'altu'ya Giden Süreç: Kutbüddin Şîrâzî'nin İlm-i Hey'et Çalışmaları

Kutbüddin Şîrâzî, kendi anlatımıyla *el-Kânûn fi't-tıbb*'ı daha iyi öğrenmek ve ona herkesin anlayabileceği kuşatıcı bir şerh²⁶ yazabilmek için çıktığı yolculukta,²⁷ yolu Nasîruddin Tûsî'yle kesişti. Yine kendisinin ifadesiyle nazarî olarak haberdar olduğu tıp biliminde ameli açıdan yetersiz olan Nasîruddin Tûsî'den başta talimî bilimlerle özellikle ilm-i hey'et ve ilgili konuları tahsil etti. Bahusus Merâğa Matematik–Astronomi Okulu'ndaki Mueyyiduddin Urdî, Muhyiddin Mağribî vb. hocalardan istifade ederek kendini yetiştirdi; rasathanede doğrudan gözlemlere katıldı. Akabinde Merâğa'dan ayrılarak birçok bilim merkezinde bulundu ve nihayetinde Anadolu'ya geldi. Bazı şehirleri dolaştıktan sonra Sivas'ta istikrar kılarak hem öğrenci yetiştirdi hem de kendinden sonra ilm-i hey'et, belagat, usûl vb. alanlarda ilmî kamuoyunu belirleyecek eserler kaleme aldı. Akabinde de Tebriz'e giderek Şenb-i Gâzân'ın başına geçti ve yeni bir matematik–astronomi okulunun temellerini attı; İbn Havvâm, Cemâluddin Turkistânî, Şemsuddin Ubeydî, İmâduddin Kâşî, Kemâleddin Fârisî gibi pek çok bilgini etrafında toplayarak hem öğrenci yetiştirdi hem de yeni eserler telif etti. Yukarıda kısaca özetlenen bağlamda Kutbüddin Şîrâzî, 29 Kasım 1281'de Sivas Gök Medrese'de astronomi sahasında *Nihâyetu'l-idrâk fi dirâyeti'l-eflâk* adlı eserini tamamladı ve Şemseddin Cüveynî'ye ithaf etti.²⁸ Eser, daha çok hocası Nasiruddin Tûsî'nin *et-Tezkire fi 'ilmi'l-hey'*e adlı eserinin şerhi mâhiyetindedir. Bu eser, Merâğa'daki eğitimi özellikle Nasîruddin Tûsî ile Mueyyiduddin Urdî'den öğrendiklerinin büyük tesirini taşır. Bizzat kendisi eserdeki bazı noktaları açıklamak için ayrı bir *Risâle/Talîkât* kaleme aldığını söyler.²⁹ Bu haliyle eser, daha çok ilm-i hey'ete ilişkin başlangıç seviyesinde talimî (pedagojik) gayeyle kaleme alınmıştır. Bu eserinde amacına uygun olarak gezegenler nazariyesi konusunda birbirinden farklı görüşlere de yer verir.

Kutbüddin Şîrâzî, ilm-i hey'et sahasındaki ikinci eseri *İhtiyârât-i Muzafferî*'yi Ağustos 1282–Aralık 1284 tarihleri arasında telif etti. Telif yeri tartışmalıdır; Sivas'ta ya da Tebriz'de telif etmiş olabilir.³⁰ Eseri muhtemelen Tebriz'de iken Çobanoğlu beyi Muzafferuddin Yavlak Arslan'a sundu. Bu eser, *Tezkire* ve *Nihâye* başta olmak üzere

²⁶ Kutbüddin Şîrâzî, *Şerhu'l-Kânûn: et-Tuhfetu's-sa'diyye* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Süleymaniye, 5306).

²⁷ Bu yolculuğun hikâyesinin popüler bir anlatısı için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Bir Kitaba Ömür Vermek ya da Kutbüddin Şîrâzî'nin Ma-Cerası", *Arka Kapak* 5 (Şubat 2016), 10.

²⁸ Kutbüddin Şîrâzî, *Nihâyetu'l-idrâk fi dirâyeti'l-eflâk* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, Yazma Eserler Kütüphanesi, III. Ahmet, 3305).

²⁹ Kutbüddin Şîrâzî, *Risâle mute'allika bi-ba'zî ebhâsi nihâyeti'l-idrâk* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fâtih, 5396).

³⁰ Kutbüddin Şîrâzî, *İhtiyârât-i Muzafferî* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, Yazma Eserler Kütüphanesi, III. Ahmet, 3311).

ilm-i hey'et konularının Farsça bir ifadesi ve şerhidir. Yine de Nihâye'den farklı fikirleri içerir. Eserin Farsça olmasının ve bizzat Tebriz'de Yavlak Arslan'a sunulmasının siyasî nedenleri bulunabilir. Diğer bir neden de muhtemelen eserin sunulduğu Yavlak Arslan'ın bu seviyedeki bir kitabı ancak Farsça okuyabilmesidir.

Yine Kutbüddin Şîrâzî, 20-30 Temmuz 1285, Sivas Gök Medrese'de, *et-Tuhfetu's-şâhiyye fi 'ilmi'l-hey'e* adlı eserini tamamladı³¹ ve İlhanlı Devleti'nin ileri gelen maliyecilerinden Mucîruddin Emirşâh'a ithaf etti. Bu eser, Kutbüddin Şîrâzî'nin en önemli astronomi çalışması olduğu gibi modern öncesi dönemde astronomi alanında kaleme alınmış en teknik eserlerden biri kabul edilir. Kutbüddin Şîrâzî, konuyla ilgili hem daha önceki eserlerden hem hocasının *Tezkire*'sinden hem de bizzat kendisinin yazdığı kitaplardan hareketle ilm-i hey'et sahasında ulaştığı son fikirleri ve tespitleri serimler. Kendinin de ifade ettiği gibi *Tuhfe*, nazarî ilm-i hey'et konusunda bizzat tercih ve kabul ettiği kendince doğru modelleri içerir.

Her üç eser birlikte dikkate alındığında Kutbüddin Şîrâzî'nin nazarî astronomi konusundaki görüşlerinin zamanla geliştiği ve değiştiği müşahade edilir. O kadar ki *Nihâye* ve *İhtiyârât*'ta, bir sonraki eserinde bir önceki eserinde serdettiği modelleri bizzat kendinin reddettiği görülür. Ayrıca eserlerinin günümüze gelen bazı nüshalarında³² bizzat kendi el yazısıyla yaptığı düzeltmeleri daha sonra telif ettiği metinlere dâhil eder. Bu tespitten hareketle Kutbüddin Şîrâzî'nin düşüncelerinin son derece açık, dinamik ve gelişken olduğu söylenebilir. Öte yandan ilk çalışmalarında dış gezegenler için Apollonius'un hipotezini kullanırken daha sonraki çalışmalarında 'Urdî lemması' ve 'Tûsî çifti'ni devreye sokar. Ancak hem 'Urdî lemması'nı hem de 'Tûsî çifti'ni olduğu gibi değil genelleyerek ve yeni sorunlara uygulayarak kullanır. Bu nedenle sonuçları ortak bir başarı olarak gördüğünden Mueyyiduddin Urdî ve Nasîruddin Tûsî'ye bu konularda dolaylı atıf yapar. Her üç eser hakkında yapılan bu kısa değerlendirmelere, *Fe'altu* tahlilinde atıf yapılacaktır.

Kutbüddin Şîrâzî'nin *Fe'altu*'de verdiği bilgilere göre ilm-i hey'et alanında şimdiye değin bilinmeyen, muhtemelen günümüze de ulaşmamış, *el-Bedî'* adlı bir eseri daha mevcuttur.³³ Aşağıda işaret edileceği üzere eleştirdiği Himâzî'nin ilm-i hey'et sahasındaki bazı fikirleri, kendinin diğer eserleri, *Nihâye*, *İhtiyârât* ve *Tuhfe* yanında *el-Bedî'* isimli kitabından intihal ettiğini söylemesi, eserin nazarî ilm-i hey'et konularını ele aldığı ve en azından Kutbüddin Şîrâzî'nin yaşadığı zaman

³¹ Kutbüddin Şîrâzî, *et-Tuhfetu's-şâhiyye fi 'ilmi'l-hey'e* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, Yazma Eserler Kütüphanesi, III. Ahmet, 3321). Ayrıca bk. Robert Morrison, "Qutb al-Din al-Shirazi's Hypotheses for Celestial Motions," *Journal for the History of Arabic Science* 13 (2005), 21-40.

³² Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi, Fazıl Ahmed Paşa, nr. 956 ve 957.

³³ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Milli, 1302), 8b, 57b, 65b, 86b, 110a, 113a, 158b.

diliminde mütedavil olduğu söylenebilir.³⁴ Şimdiye değin yaptığımız taramalarda dünyadaki yazma eser kütüphanelerinde *Bedî'* isimli eserin herhangi bir nüshasına tesadüf edemedik. Bu eser, Kutbüddin Şîrâzî'nin bizzat kendisinin de atfı yaptığı, *Nihâye* adlı eseri üzerine kaleme aldığı *Risâle/Talîkât* adlı çalışmasının diğer bir adı da olabilir.³⁵

ii. Fe 'altu'nun İşkâlleri: Yapı ve İlm-i Hey'ete İlişkin Teknik İçerik

Fe 'altu, iki kısımdan müteşekkildir. Birinci kısım³⁶ esasen ana metnin kısa bir özeti ya da ana metne bir hazırlık olarak görülebilir. Bu kısımda eserin kime karşı niçin yazıldığı, kime ithaf edildiği, işkâllerin ve tartışmanın önemli isimleri, kaynakları, tartışma esnasındaki ilişki ağları vb. hususlar ele alınır (Bk. Ek 3). Büyük yekûn tutan ikinci kısımda ise birinci kısımdaki içerik, 'kalem kavgası' diye nitelendirilebilecek bir üslupla ayrıntılı incelenir.³⁷ Birinci kısmın içeriği aşağıda ilgili alt başlıklarda tasvir edilecektir. Bu alt başlıkta ise ayrıntılara girmeden Kutbüddin Şîrâzî'nin anlatımıyla sınırlı olarak Fe 'altu'de, nazari ilm-i hey'etin tartışılan konularının kısa bir özeti sunulacaktır. Kısaca dendikte, Batlamyus'un *Mecistî*'de serimlediği şekliyle ilm-i hey'etin talimî niteliği ile gezegenlerin hareketleri için önerilen nazari usullerin (modellerin) doğası, yapısı ve ilm-i tabii ile ilişkisi süreç içinde işkâl adı verilen sorunlar ortaya çıkardı. Hem Helenistik hem de İslâm'ın Teşekkül Dönemi'nde pek çok tartışmayı tetikleyen söz konusu işkâller, İbnü'l-Heysem'in eş-Şukûk 'alâ Batlamyus adlı eseriyle dizgeli bir şekilde dile getirildi ve kendinden sonraki ilm-i hey'et araştırmalarını belirlerdi. Bhusus Bahâuddin Harakî'nin, Merv'de İbn Heysemci çizgiyi benimsemesi ve bu doğrultuda eserler kaleme alması, önce Turan daha sonra da İran coğrafyasında, özellikle Merâğa ve Tebriz matematik-astronomi okullarında söz konusu işkâller için yeni rasatlardan elde edilen veriler de değerlendirilerek çözüm önermeleri teklif edilmeye başlandı.³⁸

Kutbüddin Şîrâzî'nin Fe 'altu'de ilk olarak ele aldığı konu, hocası Nasîruddin Tûsî'nin âlemin merkezi ve equantın merkezleri etrafında episaykıl merkezlerinin hareketi için icat ettiği aslın üzerine kurulduğu bir öncül üzerinedir. Kutbüddin

³⁴ Şîrâzî, *Fe 'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 57b, 65b, 86b, 110a, 113a, 158b.

³⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, 3321'de kayıtlı bir et-*Tuhfetu'*ş-şâhiyye nüshasının derkenarında el-*Bedî'*den bazı alıntılar yapıldığı görülür (13a ve 19a).

³⁶ Şîrâzî, *Fe 'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 1b-14a.

³⁷ Şîrâzî, *Fe 'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 14b-234a.

³⁸ Bu teşebbüsler için örnek olarak bk. F. Jamil Ragep, *Islamic Astronomy and Copernicus* (Ankara: TÜBA 2022); George Saliba, *A History of Arabic Astronomy - Planetary Theories during the Golden Age of Islam* (New York: New York University Press, 1994); a.mlf., *Islamic Science and the Making of the European Science* (The MIT Press, 2007); Türkçesi için bk. a.mlf., *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu*, çev. Günseli Aksoy (İstanbul: Mahya Yayınları, 2012).

Şîrâzî, bu öncülün hem çıkan hem de inen iki hareket arasındaki sükûnun imtinâ için delil olarak kullanılabilmesinin mümkün olduğunu söyledi. Himâzî ise Kutbüddin Şîrâzî'nin Şemsuddin Ubeydî'den bu fikrin Eflâtûn'a ait olduğunu işittiğini iddia etti.³⁹ Ele alınan ikinci konuya yine Nasiruddin Tûsî'nin bu asılla ilgili verdiği yaklaşık 1/6 derecelik değer üzerinedir.⁴⁰ Üçüncü konu, Batlamyus'un taşıyıcı felek ile equant hakkında vaz ettiği asıl üzerinedir ve Fe 'altu'de uzun ve ayrıntılı tartışılmıştır. Bu tartışmada Kutbüddin Şîrâzî, soruyla ilgili el-aslu'l-hadsî adını verdiği⁴¹ bir çözüm önerdi ve bu adı, Batlamyus'un cümlelerini okurken sezdiğinden dolayı verdiğini söyledi. Ayrıca eserlerinde bu çözümü, el-aslu'l-muhîte olarak ifadelendirdiğini vurguladı.⁴² Kutbüddin Şîrâzî, bu noktadan sonra söz konusu sorun hakkında Ebû Ubeyd Cuzcânî'nin *Terkib'ul-eflâk* adlı eserinde dile getirdiği çözümleri ele alır. Çünkü Himâzî, el-aslu'l-muhîte'nin Ebû Ubeyd'in çözümüyle aynı olduğunu iddia eder.⁴³ Bu nedenle Kutbüddin Şîrâzî, Fe 'altu'de pek çok kez bu konu üzerine döner ve Ebû Ubeyd Cuzcânî'ninkiyle kendisinininkin aynı olmadığını hem lafzi hem de hendesî delillerle göstermeye çalışır.⁴⁴ Dördüncü konu, Kutbüddin Şîrâzî'nin Merkür'ün equant sorunu için geliştirdiği çözümlere ilişkindir. Kutbüddin Şîrâzî, bu işkâl için dokuz çözüm bulunduğunu ancak yalnızca birinin tam doğru olduğunu, geri kalan sekizinin her birinin bazı kusurları içerdiğini söyler. *Tuhfe* adlı eserinde altısının kusurlarını açıkladığını ancak yedinci ve sekizinciye, ilm-i hey'ette tahsil gören öğrencileri imtihan için ele almadığını belirtir. Himâzî ise bu durumu fark edemez ve Cemâluddin Türkistânî'yi de şahit göstererek sorunluluğu Kutbüddin Şîrâzî'ye havale eder.⁴⁵ Beşinci konuya bizzat Himâzî'nin, Kutbüddin Şîrâzî'yi ziyaret ederek Batlamyus'un *Mecistî*'de önerdiği modellerdeki küçük daireler üzerindeki zerrî hareketlerin meyli mümkün kılıp kılmayacağıyla ilgilidir. Hem Batlamyus hem de Bîrûnî ve Benû Musa'dan hareket ederek Kutbüddin Şîrâzî, niçin mümkün olmayacağını gerekçelendirerek anlatmasına karşın Himâzî'nin karşı duruşunu eleştirir.⁴⁶ Altıncısı Kutbüddin Şîrâzî'nin el-Bedî ' adlı eserinde paralellik işkâli için zikrettiği çözüm hakkındadır. Himâzî, çözümü güçlendirdi ve daha da estetik hâle getirdi; akabinde Kutbüddin Şîrâzî'yi ziyaret etti. Ziyaret esnasında övgüyü abartınca Kutbüddin Şîrâzî, Himâzî'ye çözümde üzerine

³⁹ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 5a-5b.

⁴⁰ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 5b-6a.

⁴¹ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 6a, 64b, 65a, 73a, 86b, 132b, 140a, 149b, 151a, 219b.

⁴² Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 6b, 111a. 118a'da "el-aslu'l-ibdâ'î" kavramını kullanıyor ve *Nihâye*'de zikrettiğini söylüyor. Ayrıca bk. 120a.

⁴³ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 6b, 113a, 146b, 205a.

⁴⁴ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 6a-7b, 64b-65a.

⁴⁵ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 7b-8a.

⁴⁶ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 8a-8b.

hâlâ düşünmesi gereken sorunlar olduğunu söyledi. Himâzî, bir hafta sonra düşüncelerini yazarak Kutbüddin Şîrâzî'ye gönderdi. Ancak verilen yanıtı beğenmeyen Kutbüddin Şîrâzî, Himâzî'ye yanlışlarını gösteren bir metin yazdı. Bunun üzerine Himâzî tekrar Kutbüddin Şîrâzî'ye gelerek konuyu kendisine açıklamasını rica etti. Mecliste bulunan genç Kemâleddin Fârisî'nin bile anlayacağı kadar yalınlaştırmasına karşın Himâzî'nin konuyu hâlâ anlayamadığından şikâyet eden Kutbüddin Şîrâzî, bu sürecin, Himâzî'nin kendine yönelik hasedini arttırmaktan başka bir şeye yaramadığını dile getirir.⁴⁷ Yedinci konu da Himâzî'nin *Tuhfe*'deki bazı ibareleri, ekleme ve çıkarma yaparak tahrif etmesidir.⁴⁸ Sekizincisi belki de *Fe 'altu'*'deki en ayrıntılı müzakere edilen konudur. Kutbüddin Şîrâzî'nin anlatımına göre Himâzî, Hicri 700 senesinde Tebriz'e gelir ve gezegenler nazariyesine ilişkin equant, inhirâf, meyil, çakışma ve ayrışma gibi tüm işkâlleri çözdüğünü söylediği modeller tasavvur ettiğini iddia eder. Sonra söz konusu modeller gözden geçirilince yanlış oldukları açığa çıkar. Himâzî, yanlışları tashih etmeye kalkışır; akabinde de konuyla ilgili Arapça bir Risâle kaleme alır. Bu Risâle'de kendi keşfettiğini ileri sürdüğü üç usul ile equant konusundaki altı işkâlin dışında, gezegenler nazariyesindeki on altı işkâlden onunu çözdüğünü iddia eder.⁴⁹ Akabinde Kutbüddin Şîrâzî'yi ziyaret ederek fikrini sorar. Kutbüddin Şîrâzî, Himâzî'nin her konuda keyfince davrandığını fark eder; oldukça ağır ifadeler kullanır ancak yine de sabrettiğini söyler. Himâzî, bu kez konuyla ilgili *Tetimetü't-Tezkire* adlı Farsça bir risâle telif eder. Bu risâlede hem Kutbüddin Şîrâzî'yi hem de ilm-i hey'etin önde gelen adlarını karalar. Tüm bu gelişmelerden sonra Kutbüddin Şîrâzî, yazdıklarını inceler ve Himâzî'nin, *Tibyân mekâsıdı't-Tezkire* adını verdiği eserini büyük oranda kendi teliflerinden özellikle de *Nihâye* ve *Tuhfe*'den intihal yoluyla hazırladığını tespit eder. Akabinde de *Fe 'altu felâ telum'* u yazarak hakikati açığa çıkartmak istediğini vurgular.⁵⁰

iii. *Fe 'altu'*'nun İlm-i Hey'et Tarihî Arka Planı: İsim ve Eser Dökümü ile Entelektüel Ağ

Yukarıda da işaret edildiği üzere Kutbüddin Şîrâzî, *Fe 'altu'*'de ilm-i hey'etin, eser- de ele alınan konular çerçevesinde, teknik içeriğine ilişkin tarihî bir arka plan verir. Söz konusu arka plan hem Kutbüddin Şîrâzî'nin eğitim-öğretim hayatı hem okuduğu ve okuttuğu isimler ve eserler hem de entelektüel muhiti hakkında bir resim çizer. Bu yazıda *Fe 'altu'* çerçevesinde Kutbüddin Şîrâzî'nin mensubiyet duyduğu entelektüel gelenek, isimler üzerinden şöyle özetlenebilir (Bk. Ek 1):

⁴⁷ Şîrâzî, *Fe 'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 8b–9a.

⁴⁸ Şîrâzî, *Fe 'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 9a–9b.

⁴⁹ Şîrâzî, *Fe 'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 104b ve sonrası.

⁵⁰ Şîrâzî, *Fe 'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 9a–13b.

Grek ve Helenistik Dönem'den: Platon (Eflâtûn), Aristoteles, Hippokrates, Batlamyus, Menelaos, Theodosius, Porphyrios ve Galenos.

İslâm (Teşekkül Dönemi): Sibeveyh, Benû Musa (Musaoğulları: Muhammed, Ahmed, Hasan) özellikle Muhammed; Hallâc, Hâzinî, İbn Sînâ, İbn Heysem, Ebû Ubeyd Cuzcânî Bîrûnî.

İslâm (Yenilenme Dönemi): Bahâuddin Harakî, Şihâbuddin Suhreverdi ve Fahreddin Râzî.

Hocaları: Nasîruddin Tûsî, Mueyyiduddin Urdî, Muhyiddin Mağribî.

Meslektaşları ve Öğrencileri: Cemâluddin Turkistânî, Şemsuddin Ubeydî, Kemâleddin Fârisî ve Muhammed Himâzî.

Kutbüddin Şîrâzî'nin Fe'altu adlı eserinde düşüncelerini temellendirmek için kullandığı ve atıf yaptığı eserler ise şöyle sıralanabilir: (Bk. Ek 2)

Grek ve Helenistik Dönem: Kitâb Zerduşt, Kitâbu'l-İktisâs (el-Menşûrât) ve Uker.

İslâm (Teşekkül Dönemi): Kitâbu'l-Hiyel, eş-Şifâ, el-İşârât ve't-tenbîhât, Kitâb Tertîbi'l-eflâk, Kânûnu'l-mes'udî, Kitâbu'l-Buhtân bi-irâdi'l-burhân, Mecistî (Hâzimî),

İslâm (Yenilenme Dönemi): Tebsira (fî 'ilmi'l-hey'e), Hikmetu'l-işrâk, el-Mulahhas fî'l-hikme ve'l-mantık, et-Tezkire fî 'ilmi'l-hey'e ve Tibyân mekâsıdıt-Tezkire (Himâzî), Şerhu'l-Mecistî ve Şerhu't-Tezkire(?).

Kendi Eserleri: Nihâyetu'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk, İhtiyârât-i Muzafferî, Bedî', et-Tuhfetü's-şâhiyye fî 'ilmi'l-hey'e. Ta'likât (ya da Risâle) adıyla işaret ettiği çalışması ki büyük bir ihtimalle Nihâye için yazdığı açıklama notları olmalıdır. Yine yukarıda işaret edildiği üzere Bedî'de, bu Ta'likât/Risâle'nin özel bir adı olabilir.

Fealtu, baştan sona dikkatle okunduğunda biraz da ele alınan ilm-i hey'et konularının ilzamıyla tartışmaların daha çok Batlamyus, Ebû Ubeyd Cuzcânî, Nasîruddin Tûsî ve Mueyyiduddin Urdî ile Kutbüddin Şîrâzî'nin muhatabı Himâzî etrafında şekillendiği, ihtiyaç duyulduğunda diğer isimlere özellikle Merâğa Matematik-Astronomi Okulu ile Tebriz Matematik-Astronomi Okulu mensuplarına müracaat edildiği söylenebilir. Bu müracaatta özellikle Cemâluddin Turkistânî ile iki öğrencisi Şemsuddin Ubeydî ve Kemâleddin Fârisî dikkati çeker. Fealtu'nun kendine karşı yazıldığı Himâzî, hemen her an, sahnedeki yerini alır. Eserler cihetinden de doğal olarak bu isimlerin kitaplarının öne çıktığı tespit edilebilir. Ancak özellikle Mecistî, Kitâbu Tertîbi'l-eflâk, et-Tezkire fî 'ilmi'l-hey'e ve Tibyân mekâsıdıt-Tezkire öne çıkar. Kutbüddin Şîrâzî hemen tüm ilm-i hey'et eserlerine atıf yapmakla birlikte bhusus Himâzî'nin intihal ettiği metin olması hasebiyle et-Tuhfetü's-şâhiyye fî 'ilmi'l-hey'e adlı eserine başrolü verir.⁵¹

⁵¹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 3a, 3b.

Biraz daha odaklanıldığında hem Merâğa hem de Tebriz'de bilginlerin arasındaki nazarî müzakerelerin ve hoca-öğrenci ilişkilerinin ne kadar yoğun olduğu görülür. Nitekim Kutbüddin Şîrâzî, nazarî ilm-i hey'ette aklına takılan soruları ve tespit ettiği çözümleri Nasîruddin Tûsî'ye, Mueyyiduddin Urdî'ye ve Muhyiddin Mağribî'ye arz ettiğinin akabinde de müzakere ettiğinin altını çizer.⁵² Merâğa'daki bu yoğun ilişki ve müzakere, Tebriz'de de devam eder. Kutbüddin Şîrâzî, Nasîruddin Tûsî ve Mueyyiduddin Urdî'yle müzakere ettiği konuları Cemâluddin Turkistânî'ye aktardığını, onun da bunları Himâzî'ye naklettiğini belirtir. Ancak Himâzî daha sonra tüm bu tespitleri kendine mal eder.⁵³ Bu süreçte hem Merâğa'da hem de Tebriz'de dikkati çeken en önemli nokta, yapılan rasatlar ile modeller arasındaki uyumsuzluğun ürettiği sorunların ne kadar önemli olduğudur. Yeni rasat verileri mevcut modellerle uyuşmadığında her iki okulun mensupları ciddi müzakerelere girer ve açıklayıcı yeni usul/model bulmaya çalışırlar. Nihai amaç, ilm-i hey'ette öngöründe bulunmak için tikel gözlem verilerini, hesap yapma imkânı verecek şekilde küllî düstur ve kanun hâline dönüştürmektir.⁵⁴

Söz konusu müzakereler yalnızca nazarî konuları kapsamaz aynı zamanda Kutbüddin Şîrâzî ile Himâzî arasındaki gerginliğin çözümü için de mevcut ilişkiler devreye girer. Bu çerçevede Kutbüddin Şîrâzî hem Cemâluddin Turkistânî hem de Şemsuddin Ubeydî'yle yakın temas içindedir. Benzer şekilde Himâzî'yle iddialarını hem yüz yüze görüşür, tartışır hem de bizzat yazılı olarak bir mektupla meseleleri kendisine açıklamaya çalışır.⁵⁵ Tüm bu tartışmaların şeffaf bir şekilde yürütüldüğü hatta bazen ileri gelen öğrencilerin de bu tür müzakerelerde en azından dinleyici olarak hazır bulunduğu görülüyor. Nitekim Kutbüddin Şîrâzî, Himâzî'ye bazı nazarî modelleri açıklarken Kemâleddin Fârisî de dinleyiciler arasındadır.

Fealtu'de tarihî arka plan göz önünde bulundurulduğunda dikkati çeken en önemli noktalardan biri, Batlamyus'un *Mecisti*'sindeki matematik modellerin harici gerçeklikle yani tabiatla uyumu sorununun İbnü'l-Heysen'in eleştirileri akabinde girdiği sürecin ve bu süreçte yeni modeller teklif etmek için geliştirilen matematik enstrümanların icatlarındaki öncelik-sonralık sorusudur. Özellikle çağdaş araştırmalarda Ebû Ubeyd Cuzcânî, Mueyyiduddin Urdî, Nasîruddin Tûsî, Muhyiddin Mağribî ve Kutbüddin Şîrâzî arasında gidip gelen bu öncelik-sonralık tartışmalarında, genelde Kutbüddin Şîrâzî'nin mütereddit davrandığı ve hakkı teslim etmediği eleştirileri yapılır.⁵⁶ Ancak *Fe'altu* dikkatle çözümlendiğinde tersine Kut-

⁵² Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 32a, 221b.

⁵³ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 212b.

⁵⁴ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 190a.

⁵⁵ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 157a, 157b.

⁵⁶ Örnek olarak bk. George Saliba, "The original source of Qutb al-Din Shîrâzî's Planetary Model", *A History of Arabic Astronomy* (New York: New York University Press, 1994), 119-134.

büddin Şîrâzî'nin öncelik-sonralık konusunda son derece berrak bir zihne sahip olduğu ve hakkı teslim ettiği görülür. Daha genel ölçekte Kutbüddin Şîrâzî, ilm-i hey'ette birikimci ilerleyişin farkındadır ve sonrakilerin öncekilerden alarak yeni şeyler icat ettiğinin bilincindedir. Nitekim şöyle der:⁵⁷

واعلم أنَّ بطليموس أيضاً أخذ الأصول من القدماء بالتقليد ثمَّ إذا رصد وجد رصده مطابقاً لما أخذ منهم فالأولى أن لا يخالفهم.

"Bil ki, Batlamyus bile usulleri taklit yoluyla eskilerden almıştır. Sonra, gözlemlerini onlardan aldıklarıyla mutabık bulunca onlara muhalefet etmemeyi tercih etmiştir."

Ancak Kutbüddin Şîrâzî, Mueyyiduddin Urdî ile Nasîruddin Tûsî'nin işkâlleri çözmek için vaz' ettikleri usuller ile bu usullerin geliştirilmesi yani genelleştirilmesi ve ilm-i hey'etin farklı sorunlarına uyarlanmasını birbirinden ayırır. Bu çerçevede yeni usulleri kökenleri itibariyle kâşiflerine nispet etmekte son derece dürüst davranır;⁵⁸ ancak bu usullerin genelleştirilmesindeki kendi rolünü de açıkça vurgular.⁵⁹

وهو (نصير الدين الطوسي) مسبق بهذه الأصول لكنه غير مسبق بالاستعمالها في غير محلها.

"O (Nasîruddin Tûsî) bu usullerde öncüdür (önce gelir); ancak mahalli dışındaki kullanımlarında öncü değildir (önce gelmez)."

Bu çerçevede Kutbüddin Şîrâzî, kendi geliştirdiği usullerin tarihçesi ve hangi sâikler altında geliştirildikleri konularında da arka plan bilgisi verir; sık sık öncekiler (mutekaddimûn) ile sonrakiler (muteahhirûn) arasında mukayese yapar.⁶⁰ Yukarıda, Kutbüddin Şîrâzî'nin her yeni sorun ve tespit ettiği çözümler hakkında Merâga'daki hocalarıyla nasıl istişare ettiğine işaret edilmişti. Ancak en nihayetinde ihtirâ ' fiilini kullanarak "ben icat ettim; ben keşfettim" demekten imtina etmez.⁶¹ Mesela, Hicri 700 senesinde Tebriz'de uzun süre üzerinde çalıştığı bir usul hakkında nihai bir sonuca vardığını vurgularken ve başka bir yerde Nasîruddin Tûsî'nin bir makalesini okurken oradaki fikri genelleştirerek ek yaptığını söyler.⁶² Bu tavır bir yandan ilm-i hey'et çalışmalarında bir süreklilik olduğunu gösterirken bir taraftan da gelişmenin yönünü takip etmeye imkân verir.

⁵⁷ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 201b.

⁵⁸ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 205b.

⁵⁹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 69b.

⁶⁰ Örnek olarak bk. Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 31b, 190a, 233a.

⁶¹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 31b, 52a, 173b, 219b, 221a.

⁶² Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 220b.

Kutbüddin Şîrâzî ve ‘Öteki’: İlmî–Akademik Magazin ve Üslup

Çalışma boyunca birçok kez zikredildiği üzere *Fe ‘altu*, esas itibarıyla bir kalem kavgası kitabıdır. Kutbüddin Şîrâzî’nin ifadesiyle Himâzî, müşterek hocaları Nasîruddin Tûsî’nin *el– et–Tezkire fi ‘ilmi’l–hey’e’sine*, *Tibyân mekâsıdı’t–Tezkire* adlı bir şerh kaleme aldı. Bu *Şerh*’te, daha önce kendisinin *Tezkire* etrafında telif ettiği *Nihâye*, *İhtiyârât*, *Tuhfe* ve *Bedî’* adlı eserlerinden intihal yaptı. Himâzî daha da ileri giderek doğru bilgileri kendine mâl etti ancak yanlış bilgileri Kutbüddin Şîrâzî’ye yükledi.⁶³ Ancak tüm bu olup bitenler birbirinden bağımsız cereyan etmedi. Kutbüddin Şîrâzî ve Himâzî, tartışmalı meseleler etrafında birkaç yüz yüze görüştüler; Tebriz Matematik–Astronomi Okulu’ndaki Cemâluddin Turkistânî ve Şemseddin Ubeydî gibi diğer ileri gelen bilginleri meseleye dâhil ettiler. Bunlarla da yetinmeyen Kutbüddin Şîrâzî, Himâzî’ye işkâlleri çözmek için hem kendinden önceki bilginlerin hem de kendinin geliştirdiği usulleri açıklayan ayrıca yanlış anlamaları düzelten bir mektup dahi yazdı. Tüm bunlara rağmen hiçbir uyarıyı dikkate almayan Himâzî, eserini yayınlayınca Kutbüddin Şîrâzî de *Fe ‘altu*’yu kaleme alarak Himâzî’yi kamuoyunda mahkûm etmeye çalıştı. Bu mahkûmiyeti, Kutbüddin Şîrâzî yalnızca ilm–i hey’ete ilişkin tarihî anlatısı ya da işkâllerin kimler tarafından ve nasıl çözüldüğüne ilişkin açıklamalar ile ilm–i hey’et konusundaki teknik izahlar çerçevesinde yürütmedi. Tarihî kaynaklarda hakkında verilen olumlu bilgilerin oldukça dışında içerik itibarıyla çok sert, tahkir edici bir üslup kullandı. Değiş yerindeyse Himâzî’yi ötekileştirdi hatta şeytanlaştırdı.⁶⁴

Bu çerçevede öncelikle ders arkadaşı Himâzî’nin akranları arasında kadim eserleri intihal etmekle ve eski–yeni ilm–i hey’et bilginlerinin fikirlerini kendine mal etmekle meşhur olduğunu belirtir. Himâzî için eş–şârihu’s–sâlih (الشارح السالـح) sıfatını kullanan⁶⁵ Kutbüddin Şîrâzî, muhatabını Arapça ve mantık bilmemekle, okuduklarını anlamamakla ve anlasa da bilerek çarpıtmakla suçlar.⁶⁶ Bildiği mantığı da “kuş mantığı” (*mantiku’t–tayr*) ya da “vahşi hayvan mantığı” (*mantiku’l–behâim*) olarak adlandırır ve tüm bir mantıkta öncüller ile sonuçlar arasında kurulacak ilişkinin “örümcek ağından daha zayıf” (*evhen min beyti’l–‘ankebût*)⁶⁷ olacağını vurgular. Öte yandan ilm–i hey’ete ilişkin konularda kafasının basmadığını söyler; bahuşus mahsûb ile mersûd arasındaki farkı anlamamakla itham eder.⁶⁸ Muhatabının

⁶³ Şîrâzî, *Fe ‘altu felâ telum*, (Kitâbhâne–i Meclis–i Şurâ–yi Millî, 1302), 3a–b.

⁶⁴ Örnek olarak, belki de *Fe ‘altu*’deki en ağır ithamlardan biri için bk. Şîrâzî, *Fe ‘altu felâ telum*, (Kitâbhâne–i Meclis–i Şurâ–yi Millî, 1302), 184b.

⁶⁵ Şîrâzî, *Fe ‘altu felâ telum*, (Kitâbhâne–i Meclis–i Şurâ–yi Millî, 1302), 7a, 8b, 76a, 77b, 87a, 89b, 95a, 96b, 98a, 98b, 104a, 107a, 116b.

⁶⁶ Şîrâzî, *Fe ‘altu felâ telum*, (Kitâbhâne–i Meclis–i Şurâ–yi Millî, 1302), 39a, 175b, 220b,

⁶⁷ *Ankebût Sûresi*, 41/29.

⁶⁸ Şîrâzî, *Fe ‘altu felâ telum*, (Kitâbhâne–i Meclis–i Şurâ–yi Millî, 1302), 144a–b, 204a, 204b,

fazla rasat tecrübesi bulunmadığını, kasti olarak doğru görüşleri sahiplendiğini, yanlış görüşleri ise tezyif için kendisine nispet ettiğini söyler. Bu çerçevede aşağıda, tüm metinde geçen ifadeleri temsil eden bir seçkiyle Kutbüddin Şîrâzî'nin üslubu hakkında örnek vermekle yetinilecektir.

Kutbüddin Şîrâzî'ye göre Himâzî, kitapları ve fikirleri cem etmesine rağmen tem-yîz yeteneğine,⁶⁹ heyûlânî seviyedeki akla⁷⁰ ve hendesî ispat fikrine sahip değil; felsefeye ve ilm-i hey'ete ilişkin kavramları dahi dakik kullanamıyor;⁷¹ mânâyı dikkate almaksızın lafza takılıyor.⁷² Arap dili bilgisi o kadar zayıf ki⁷³ Sîbeveyh gelse bile dil yanlışlarını düzeltemez.⁷⁴ Kıyas nazariyesini bilmediği için çıkarımları da yanlış yapıyor.⁷⁵ Metinleri okurken telîfât ile talikâtı birbirine karıştırıyor.⁷⁶ Tüm bunlar bir araya gelince ibareleri değiştirip anlamı ifsat ediyor;⁷⁷ alçaltıcı anlamda edebiyat yapıyor ve boş tefsirlere kalkışıyor;⁷⁸ itlâk ile takyîd arasını bile ayıramıyor.⁷⁹ Haset, çekememezlik ve önde olma tutkusu yanında Himâzî, Kutbüddin Şîrâzî'ye göre sahne meraklısıdır [(li-şiddeti hırsı ale'l-zuhûr)⁸⁰ ve (hubben li'l-iştihâ)];⁸¹ olaylara bir körün gözüyle bakıyor.⁸² Allah'ın nur vermediği kişinin nurla ne işi olabilir ki.⁸³ Ele aldığı konuları öyle bir tefsir ediyor ki kendinden başka kimseye rehberlik edemez, yol gösteremez.⁸⁴

Kutbüddin Şîrâzî nadir de olsa Himâzî'ye, yaptığı eleştirilerin kendisinin ilm-i hey'etteki pek çok konuyu yeniden ve ayrıntılı düşünmesine vesile olduğu için teşekkür eder.⁸⁵ Ayrıca bu vesileyle ilm-i hey'ette zaten mevcut olan işkâlleri yeniden ele alma fırsatı bulduğunu söyler. Kutbüddin Şîrâzî'nin bu ifadelerinin bir güzelleme (mücâmele) olmadığı söylenebilir çünkü Fe'altu'de gerektiği yerde Himâzî'nin hakkını verir. Eleştirileri mücerred reddetmez; gözden geçirdikten sonra bir kıs-

⁶⁹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 17b.

⁷⁰ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 97b.

⁷¹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 18b; 21a.

⁷² Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 4a.

⁷³ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 56b.

⁷⁴ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 24b.

⁷⁵ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 19b, 65b.

⁷⁶ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 18a, 116b.

⁷⁷ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 19a, 53a.

⁷⁸ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 18b, 19a.

⁷⁹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 74b.

⁸⁰ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 5a, 25b, 147b.

⁸¹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 184b.

⁸² Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 40a, 225a.

⁸³ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 49a.

⁸⁴ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 57a; Ayrıca bk. 57b.

⁸⁵ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 104a.

mını tamamen bir kısmını da kısmî olarak kabul eder. Reddettiğinde de gerekçe-lerini verir hatta nedenlerini yalnızca lafzi olarak değil ama aynı zamanda hendesî/burhânî olarak da açıklar. Nitekim her şeye karşın Himâzî'nin eserini vehm ile değil, fehmi ile mütalaa ettiğini belirtir.⁸⁶ Bu da eseri, bir kalem kavgası olmaktan çıkartıp son derece teknik bir ilm-i hey'et metni haline dönüştürür. Ancak Fe 'altu'de nadir görülen bu sahne yanıltıcı olmamalıdır çünkü Kutbüddin Şîrâzî, üslubunu gittikçe sertleştirir ve hakaret etme seviyesine taşır.

Himâzî için *el-miskînu'l-merhûm* sıfatını⁸⁷ Fe 'altu'nun pek çok yerinde kullanan Kutbüddin Şîrâzî'nin hakikî ya da mecazî bir anlamı kast edip etmediği açık değildir. “Ben bir vadideyim, sen ise başka bir vadidesin”⁸⁸ diye hitap ettiği Himâzî'nin, parmakları felç olduğu için hesap (el, parmak ve boğumlarla yapılan hisâb-i zih-nî'yi kastediyor) bile yapmayacak hâlde geldiğini söyler.⁸⁹ Her konuda haddini aştığından hep zıddına dönen⁹⁰ Himâzî, Kutbüddin Şîrâzî'ye göre:⁹¹

وتشبهت بالكلب الذي خلى عن عظم في فيه حرصا على ما رأى من خياله في الماء فضيع الموجود ولم ينل المفقود
“Ağzındaki kemiğin yansımalarını suda gören köpeğin, suya yansıyan kemiği almak için ağzındakini suya düşürmesi gibi bir hırsa sahiptir.”

Üslubunu daha da ağırlaştıran⁹² Kutbüddin Şîrâzî, Himâzî'nin sözü gibi kendisinin de bâtıl olduğunu;⁹³ şerâret-hamakât-dalâlet üçgeni oluşturduğunu;⁹⁴ idrak kapasitesine bakınca insanın “Allah, anlayışa (*fehme*) rahmet etsin!” diyese geldiğini söyler⁹⁵ ve yalnızca kendinin değil bizâtihi varlığın onu yanlışladığını (*el-vucûd yukezzibuhu*) ekler.⁹⁶ Fe 'altu'de hızını alamayan Kutbüddin Şîrâzî, insanımsı (*nes-nâs*)⁹⁷ dediği Himâzî'ye hitap ederek de pek çok cümle kurar: “Her âlimden daha âlimi, her cahilden daha cahili vardır ama cehaletin bir gayesi, bir nihayeti olsaydı

⁸⁶ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 13a.

⁸⁷ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 157a, 158a, 168b, 179b, 187a, 188a, 204a, 218b.

⁸⁸ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 37a.

⁸⁹ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 32b.

⁹⁰ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 35a.

⁹¹ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 45a, 233b.

⁹² Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 33a, 50a, 51a, 52b, 55a-b, 58b, 66a, 66b, 83b, 84b, 85a, 95a, 98a, 103b-104a, 113a, 122a, 142b, 152b, 153a, 168b, 172a, 172b-173a, 179b, 180a, 180b, 186a, 186b, 191b-192a, 204b, 207a, 208a.

⁹³ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 45b.

⁹⁴ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 49a.

⁹⁵ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 65b.

⁹⁶ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 45a, 68a, 138b, 171a, 221a.

⁹⁷ Şîrâzî, Fe 'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 91a.

inan sen olurdun".⁹⁸ Ya da "Allah hiç bir zaman senin olmayan, seninle bulunmayan aklına rahmet etsin".⁹⁹ "Cehaleti en son sınırına dayandığından behâim arasında bir işaret/sembol dönüştü".¹⁰⁰ Şu cümle ise en ağırlı olarak görülebilir: "Nasıl ki, mümin ile kâfir arasında münafık diye bir kategori varsa ve münafık, kâfirden daha tehlikeli ise sen de âlim ile cahil arasında yeni bir kategorisin; dolayısıyla da daha tehlikelisin".¹⁰¹ En nihayet Himâzî'nin aslı (asluhu), keşfettiğini söylediği asıllar (modeller) gibi fasittir.¹⁰²

Kutbüddin Şîrâzî'nin üslubu hakkında şimdiye değin seçme yoluyla verilen temsil kabiliyeti yüksek örnekler, doğal olarak şöyle bir soruyu doğurur: Tüm bunların gerekçeleri/nedenleri nedir? Mesele, basitçe ve yalnızca bir intihâl sorunu mudur? Fe'altu dikkatle okunduğunda meselenin mücerred bir intihal sorunu olmadığı söylenebilir. Her ne kadar Fe'altu'de olaylar Kutbüddin Şîrâzî'nin gözlüğüyle sunulsa da satır arası okumalar, bir kıskançlık, çekememezlik ve haset kadar Himâzî tarafından çağdaşları arasında yürütülen Kutbüddin Şîrâzî'yi bir kötüleme ve küçük düşürme kampanyasının varlığına işaret ediyor. İşin içinde 'iftira atma' gibi tehlikeli bir eylemin olduğu da görülüyor. Mesela Himâzî, yukarıda da işaret edildiği üzere, Kutbüddin Şîrâzî'nin bazı bilgileri Eflâtûn'dan aldığını öğrencisi Şemsuddin Ubeydî'den duyduğunu iddia edince Kutbüddin Şîrâzî, bizzat Şemsuddin Ubeydî'yi çağırır ve işin aslını sorar. Şemsuddin Ubeydî ise Himâzî'nin söylediğini "hem bir yalan hem bir iftira" olarak nitelendirir. Öte yandan Himâzî, Kutbüddin Şîrâzî aleyhine 'ilmî kulis' bile yapar. İlmî kulis yaptığı kişilerden biri, Kutbüddin Şîrâzî'nin de çokça saygı duyduğu, Cemâluddin Turkistânî'dir. Ancak Cemâluddin Turkistânî, Himâzî'yi hem bu davranışından hem de ilm-i hey'ete ilişkin yanlış yorumlarından dolayı ciddi bir şekilde uyarmıştır. Yukarıda işaret edildiği üzere Himâzî, dost kisvesiyle Kutbüddin Şîrâzî'yi bile ziyaret etmiş; eserlerini yüzüne karşı övmüş,¹⁰³ ilm-i hey'etin işkâlleriyle ilgili Nihâye, Tuhfe, Bedî gibi eserlerinde ileri sürdüğü birkaç fikri sormuş; Kutbüddin Şîrâzî de izah etmiş ancak Himâzî, anlatılanlara nüfuz edememiştir. Nitekim bu sahneyi tavsif eden Kutbüddin Şîrâzî, yukarıda da işaret edildiği üzere, mecliste bulunan çocuk yaştaki öğrencisi Kemâleddin Fârisî'nin bile meseleyi anladığını ancak müellifin nazârî zekâsının meseleleri idrak etmeye müsait olmadığını söyler.¹⁰⁴ Yine de Kutbüddin Şîrâzî, Himâzî'yi davranışları konusunda uyarmış hatta Himâzî'nin yazıp gönderdiği so-

⁹⁸ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 84b-85a.

⁹⁹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 89b.

¹⁰⁰ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 91b, 104a.

¹⁰¹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 97b.

¹⁰² Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 147a.

¹⁰³ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 8b.

¹⁰⁴ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 9a.

ruharı yine yazılı olarak da yanıtlayıp kendisine ulaştırmıştır.¹⁰⁵ Tüm bunlara raēmen Himāzī, yukarıda işaret edilen nitelikleri nedeniyle, Kutbūddin řîrāzī aleyhi-ne ilmî kulis ve kindarlıēı nedeniyle dūřmanlık yapmaya devam etmiştir.

Yine de kanaatimizce, ilk bakışta Kutbūddin řîrāzī gibi ēelebi bir insana yakışmayacak bu ötekileştirmenin hatta şeytanlaştırmanın, yukarıda dile getirilen anlatının ötesinde başka nedenleri hatta daha derin nedenleri olmalıdır. Hiē şüpheşiz bunun için Himāzī'nin kimliēi tarihî baēlamı içinde tüm ayrıntılarıyla tespit edilmelidir. Bize göre sorun, Kutbūddin řîrāzī'nin Himāzī'ye yönelik kıskanēlıēından kaynaklanmıyor. ēünkü bu tarihlerde Kutbūddin řîrāzī, sahip olduēu sahneyle şöhretinin zirvesindedir. Jamil Ragep, Himāzī ile Gregory Chionides adlı Bizanslı piskoposa matematik, astronomi vb. bilimleri öēreten řems-i Buhārî'nin aynı kiři olabileceēini ileri sürerek yabancılara öēretilmesi yasak ve tehlikeli bilimleri öērettiēi için böyle bir sert tepkinin muhatabı olduēunu dūřünür. Bu nedenle *Fe'altu*'de geēen adın, müstear olduēunu ve nisbenin de 'Himārî' olarak okunmasını teklif eder.¹⁰⁶ şüpheşiz konuyla ilgili nihai bir yargı için daha ileri, ayrıntılı ve dikkatli araştırmalara gerek vardır.

***Fe'altu*, Kadim Felsefe–Bilim Nazariyesi Aēısından Bize Ne Söyler?**

şimdiye deēin verilen bilgiler, *Fe'altu*'nun pek çok aēıdan incelenmeyi hak eden bir eser olduēunu gösteriyor: Yazım tekniēi, eleştiri, intihal, ilm-i hey'et tarihi, gezegenler nazariyesinin gelişimi, entelektüel aēlar, vb. Tüm bunların yanında genelde kadim bilim nazariyesi özelde de kadim ilm-i hey'et felsefesi aēısından da incelenmeyi hak ediyor. Özellikle kadim bilim nazariyesi olarak kabul edilebilecek burhan anlayışının uygulaması ve talimî felsefe ile mantıkî felsefe arasındaki ilişkiler bakımından *Fe'altu*, temsili yüksek bir örnek olarak görülebilir. Bunun yanında Merv'de, Yenilenme Dönemi'nde ortaya ēıkan tahkik ve tahrîr etkinliklerinin ürettiēi yeni kavramların ve anlayışların sonraki dönemdeki takibi aēısından da önemli bir izlek olarak okunabilir. Bu çerçevede ařaēıda, tüm bu konulara ilişkin ana kavram ve temel önermelere fırēa darbeleriyle işaret edilerek daha sonraki araştırmalar için bazı ipuēları verilecektir.

Fe'altu, son derece teknik bir eserdir. Daha doēru bir deyişle en basit bir tartışmadan son derece karmaşık ilm-i hey'et konularına ilişkin hendesî burhan veren bir tarza sahiptir. Bu hâl, Kutbūddin řîrāzī'nin hem yatay (tarihî) hem de dikey (asrî) ilm-i hey'et birikimine hâkim olduēunu gösterir. Ölmüş olmalarına raēmen Merâ-

¹⁰⁵ řîrāzī, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i şurâ-yi Millî, 1302), 9a.

¹⁰⁶ F. Jamil Ragep, "New Light on Shams: The Islamic Side of Σάμης Πουχάρης", *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th – 15th Century Tabriz*, ed. Judith Pfeiffer (Leiden: Brill, 2013), 231–247.

ga'daki Nasîruddin Tûsî, Mueyyiduddin Urdî, Muhyiddin Mağribî gibi hocalarına ilişkin nazik ve saygılı ifadeleri¹⁰⁷ ile Merâğa'daki eğitimi ve öğretiminden yaptığı iktibaslar, ilm-i hey'et kültürü açısından önem arz eder. Bahusus, Himâzî'yi eleştirirken dile getirdiği "herhangi bir yazarın bir konudaki fikrini eleştirirken eserlerinin farklı nüshalarını göz önünde bulundurmak gerektiği" hususundaki vurgusu, yazma kültürü açısından son derece önemlidir.¹⁰⁸ Farklı nüshaları dikkate almak yalnızca ele alınan konunun teknik içeriğine ilişkin bilgilerimizin güvenilirliğini ve doğruluğunu sağlamaz aynı zamanda bilginler hakkında sahih bir tasavvur edinmemize imkân verir.¹⁰⁹ Bunun yanında büyük ölçekte muhatap alınan bilginin incelediği konuyla ilgili yaklaşımın temel karakteristiğini bilmek de hem düşüncelerini idrak etmeyi kolaylaştırır hem de eleştirilerinin mantığını daha iyi anlamayı... Mesela Kutbüddin Şîrâzî, ilginç bir şekilde, yukarıda da işaret edildiği üzere, ilk eserlerinde antik rasatlara ve parametrelere daha fazla değer veren bir isimdi. Bu tutumu süreç içinde değişti, ileri sürdüğü usullerde daha çok Merâğa'da geliştirilen teknikleri kullanmaya başladı. Kısaca dendiğinde Kutbüddin Şîrâzî'nin değişik eserlerindeki farklı eleştirileri, hakikat anlayışı yanında konuya ilişkin tutumundan da kaynaklanabilir. Yine Kutbüddin Şîrâzî, kadim metinleri okurken dikkat edilmesi gereken başka bir ilkeye, Aristoteles ve Galen'in yöntemine atıfta bulunarak işaret eder: "Hem Aristoteles hem de Galen eserlerinde, kendilerinden önceki filozof-bilim insanlarının düşüncelerini eleştirirler. Ancak konuya bir bütün olarak hâkim olamayanlar, Aristoteles ve Galen'in eleştirirken geliştirdikleri fikirleri onlara nispet ederler". Elbette Kutbüddin Şîrâzî bu ilkeyi, Himâzî'nin de kendisine karşı aynı durumda olduğunu vurgulamak için vaz eder.¹¹⁰ Kutbüddin Şîrâzî'nin, ironik olarak üzerinde durduğu başka bir durum da okumadan ve anlamadan, dolayısıyla içeriklerinde ne olduğunu bilmeksizin yalnızca kitap toplamakla, biriktirmekle; hatta istinsah etmekle bilginin artmayacağıdır.¹¹¹

Yine yukarıda da işaret edildiği üzere, Fe'altu'deki tartışmaları daha iyi anlamak için İbnü'l-Heysem'in Şukûk'ta ileri sürdüğü düşünceler ile tarih boyunca riyazî ile tabii arasındaki gerginliğin ve en nihayet Merâğa Matematik-Astronomi Okulu çevresinde ele alınan, incelenen, tartışılan ilm-i hey'ete özellikle gezegenler nazariyesine ilişkin konuların dikkate alınması şarttır. Bahusus, rasathanede ister ekipçe ister ferdi yapılan yeni gözlemlerin, mevcut modellerde ortaya çıkardığı sıkıntılarının tespit edilmesi de gerekir. Kutbüddin Şîrâzî Fe'altu'de, Merâğa'daki

¹⁰⁷ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 5a, 5b, 96b-97a, 214b, 221b,

¹⁰⁸ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 41a, 181a, 196a.

¹⁰⁹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 27a.

¹¹⁰ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 13a.

¹¹¹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 12b.

ilk rasadın Hicri 650/Miladi 1252–1253 yılı hududunda yapıldığını söyler.¹¹² Öte yandan, ele aldığı meseleleri ister belirli bir usulü açıklamak için ister Himâzî'nin iddialarını reddetmek için olsun, yalnızca basit lafzi açıklamalarla yetinmez. Tersine *el-berâhînu'l- hutûtiyye* veya *el-berâhînu'l-hendesiyye* adını verdiği, son derece teknik hendesî çözümlemelere de girişir ve hendesî modeller yapar.

Bu usuller/modeller, Kutbüddin Şîrâzî açısından birkaç sorunu muhtevidir. Öncelikle modellerde kullanılan bileşenlerin ne kadarının vehmî (yani riyazi) ne kadarının hakikî (yani tabiî) olduğu önemlidir. Bu çerçevede sıkça kullandığı mütevehhim, mevhum, tahayyulî ile mevcûd, muhakkak, mücessem gibi kavramlar yanında rasat, istikrâ, bi'l-farz, bi'l-hakika, bi'l-itibâr, burhân, hisbân, istikrâ gibi pek çok ıstılah, ilm-i hey'et felsefesi açısından incelenmeye değerdir. Örnek olarak,¹¹³

أقول: قد عرفت أنّ الذروة الوسطى ليست من الأمور الفرضيّة حتى يفرض في كلّ آن نقطة أخرى وقطر آخر محاذيا لنقطة المحاذاة بل يجب أن يكون الذروة الوسطى نقطة معينة والقطر المارّ بها أبداً محاذي نقطة المحاذاة وإلا لما انتظمت الحركة الخاصة وما تعينت المحاذاة. ونحن نقول: الذروة الوسطى هي فرضيّة متوهمة دلّ عليها الرصد وكونها فرضيّة متوهمة لا تقتضي أن يكون في كلّ آن واحد نقطة أخرى لأنّ الغرض لا ينافي التشخيص / فإنّ نقطة سمت الرأس والقدم وأمثالها نقاط مفروضية متوهمة مع كونها مشخصة.

Kutbüddin Şîrâzî, bu ıstılahlarla ilm-i hey'ette tespit edilen modellerdeki takribî ile tahkikî unsurları birbirinden ayırır.¹¹⁴ Bu çerçevede, modellerde gözlem (*mersûd*) ile hisâbın (*mahsûb*) yeri üzerinde durur. Ayrıca usuller ile rasatlar hatta mahsûb ile mersûdun arasındaki mutabakat sorununu da tartışır. O kadar ki, bazen mersûdun mahsûba fazla geldiğini, artık değer ürettiğini; bazen de eksik kaldığını söyler. Her iki durum da usulün yani modelin, ideal formunu elde etmek için gereklidir. Bu nedenlerle bazen usul üzerinden idrak edilen ile rasadın mutabık olamayabileceğini dile getirir.¹¹⁵ Yine de her ne kadar mersûd yani duyu algısına (olgusal önerme) zâhir olmayan bir hâl, muhakkak delile (nazarî önerme) ihtiyaç duysa da nazarî usulün yanında tabiattan gelen verilerle de desteklenmelidir (*musellemtun mine't-tabîa*). Bu nedenlerle riyazi yöntemlerle mevcut usullere yapılacak her müdahalenin hem modellere hem de rasatlara uygun olması gerekir.

Kutbüddin Şîrâzî, talimî bir bakış-açısına sahip olmakla birlikte, İbn Sînâ'nın *Kitâbu'l-Burhân*'ında temsil edildiği şekliyle mantık bilimine dayalı kadim bilim nazariyesinin ıstılahlarını da kullanır. Özellikle mutlak burhanın bileşenlerinden

¹¹² Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 164a,

¹¹³ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 148b–149a. Ayrıca bk. 143b, 145b, 148b, 174a, 186a, 188a, 192b, 196a, 197a, 197b, 202b, 203a, 204b, 217b, 218b, 224a.

¹¹⁴ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 176b, 177a, 178b.

¹¹⁵ Şîrâzî, *Fe'altu felâ telum*, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 221a.

olan innî (varlık) ve limmî (illet) burhanların ilm-i hey'etteki yeri; genelde illet, özelde tam illet (el-illetu't-tâmme)¹¹⁶ bu ıstıhlara örnek olarak verilebilir. Mesela, nedenler hiyerarşisi içinde bir şeyin varlığa gelmesi, iç içe geçmiş sayısız illetlerin ilişkisiyle mümkündür. Nitekim Kutbüddin Şîrâzî, bir durumu açıklarken "Tüm bir evren, onun illetidir. (الكون المجموع علة له)" ifadesini kullanır.¹¹⁷

Fe'altu'de dikkat çeken diğer bir nokta da Fahreddin Râzî ve takipçilerinin eleştirilerinden sonra aşkın bilişselliğin merkezî kavramı 'el-aklu'l-fa'âl'in dizgedeki etkisi zayıflayınca bilginin nesnelliğini temin etmek için geliştirilen nefsu'l-emr ıstılahının kullanımıdır.¹¹⁸ Bilindiği üzere bu kavram, bahusus Kutbüddin Şîrâzî'nin iki hocası, Nasîruddin Tûsî ile Şemseddin Kîşî'nin arasında cereyan eden tartışmalar neticesinde billurlaşmış ve felsefe-bilim tarihi içindeki yerini almıştır.¹¹⁹

Fe'altu, diğer eserleriyle birlikte okunduğunda Kutbüddin Şîrâzî'nin genelde bilim özelde ilm-i hey'et felsefesi hakkındaki düşünceleri ve bu düşüncelerdeki sabit ve değişken unsurlar tespit edilebilir. Bir örnek olarak Kutbüddin Şîrâzî Fe'altu'de, Mecistî'yi takip ederek Nihâyetu'l-idrâk'te altını çizdiği, ilm-i felek'in ilâhiyatı temsilde daha elverişli bir ilim olduğu fikrini bu eserde de tekrarlar.¹²⁰ Öte yandan talimî/riyazi olanın ilm-i tabîî ve ilm-i ilâhî olana nispetle daha tercihe şayan olduğu düşüncesinin gelişimi açısından Kutbüddin Şîrâzî'nin eserleri birlikte dikkate alındığında ilginç bir resimle karşılaşılabilir. Fe'altu'de Nasîruddin Tûsî'nin bir öğrencisi olarak Fahreddin Râzî'yi, ilm-i hey'ette bir otorite olarak görmesi dikkate şayandır.¹²¹ Ancak en ilginç nokta: Çağdaş çalışmalarda Hikmetu'l-işrâk adlı eserine şerh yazarak düşüncelerini yaygınlaştırdığı söylenen Şihâbuddin Suhreverdî'yi, Fe'altu'de –en azından bu çalışmada incelenen nüshada– ismini zikretmeksizin basitçe Maktûl olarak anmasıdır.¹²²

¹¹⁶ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 174b, 185b.

¹¹⁷ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 185b.

¹¹⁸ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 41b, 147a, 173a, 173b, 192a, 210b.

¹¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Hakikat ve İtibar: Dış-dünya'nın Bilgisinin Doğası Üzerine –XV. Yüzyıl Doğa Felsefesi ve Matematik Açısından Bir İnceleme", Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi 1 (Ekim 2014), 1–33; İngilizcesi için bk. a.mlf., "Between Reality and Mentality –Fifteenth Century Mathematics and Natural Philosophy Reconsidered–", Nazariyat Journal for the History of Islamic Philosophy and Sciences 1 (October 2014), 1–33; Ayrıca bk. a.mlf., "Seyyid Şerîf'in Nefsü'l-emr Nazariyesi ve Matematik Bilimlere Uygulanması: Şerhu'l-Mevakıf Örneği", İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerîf Cür-cani Örneği, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 163–197.

¹²⁰ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 27b. Kutbüddin Şîrâzî'nin bu konudaki yaklaşımı için bk. İhsan Fazlıoğlu, "Molla Hüsrev'in Astronomisi Üzerine Bazı Gözlemler: Risâle fi Muşkilât el-Meşhûre fi İlm el-Hey'e", Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi 22 (Ekim 2012), 9–32.

¹²¹ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 31b.

¹²² Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 36a.

[EK-1]**Fe 'altu Felâ Telum'de Zikredilen İsimler**

[Yaprağı takip eden rakam (_x) ismin kaç kez zikredildiğini gösterir.]

İsimler	Yaprak_Aded
Eflâtun	5b, 66b
Aristûtâlîs (Feylusûf)	13a
Bûkrât, İbukrât	9a, 177b,
Batlamyûs	6a, 6b, 7a, 7b, 8a, 8b_2, 12a, 27b, 36a, 50a, 64a, 64b, 65a_2, 65b, 66b_2, 69b, 72b, 76b, 96b, 97a, 105b, 116b, 122b, 123b, 127a, 128b_2, 129a_3, 136a, 140a, 144b, 145a_2, 146b_2, 147a, 147b_5, 167b, 170b, 187a, 203b, 210a, 210b_2, 214a, 219b_2, 231a_2
Menâlâus	67b
Porphyrios	102a_2
Calînûs	8b, 13a
Benû Mûsâ	8b
el-Hâzinî	42a
Şeyh('ur-Reîs), İbn Sînâ	6b, 16b_4, 41b, 47a, 52b, 64a, 102a, 226b, 227a_2
Ebû Ubeyd el-Cuzcânî (Tilmîzu'ş-Şeyh)	6b, 7a_3, 63b, 64b, 65a_3, 65b, 104b, 113a, 131b, 132b_3, 140a, 146b_2, 149a, 149b_2, 205a, 205b_2, 206a_3
İbn Heysem	20b, 220a_3, 220b
Ustaz Ebû'r-Reyhân (Bîrûnî)	165b
(Nasîruddin) Tûsî (Ustâd, Hâtemu'l-hukemâ, Hâce, Ustâzî), Sahibu'l-kitâb olarak da geçiyor (218b)	5a, 5b_2, 6a, 14b, 27a, 32a, 65b, 68b, 69a, 69b, 72b, 84b, 86a, 96b_2, 97a_2, 104b, 105b, 106a, 106b, 109b, 112b, 128b_2, 132a, 146b, 149a, 167a, 186b, 205b_2, 214b, 215b, 220b, 221b, 222b
Mueyyiduddin el-Urdî (Melik/kudvetu'l-muhendisîn)	114a, 116a, 131b, 138a, 147b, 152a, 153a, 160b_2, 186a, 212b
Muhyiddin el-Mağribî	116a, 127a, 133b
Şemsuddin el-Ubeydî	5b
Cemâluddin et-Turkistânî, el-Kâşkarî	7b, 99a, 193b, 212b
Kemâleddin el-Fârisî (Aziz ve kerîm veled, kudvetu'l-Ezkiyâ)	9a
Muhammed b. Ali b. el-Huseyn el-Muneccim el-Himâzî, eş-Şârihu's-Sâlih, Fâzıl	7a, 8b, 14b, 76a, 77b, 82a, 89b, 90b, 95a, 98a, 98b, 99a, 104a, 107a_2, 116b, 146b, 147a, 161a, 179a, 180a, 195b, 203b_2, 209b
Muhammed b. Mûsâ el-Muneccim	27b_2, 34a, 34b, 175a_2
Sibeveyh	24b
Hallâc	103b
Fahreddin er-Râzî (el-İmâm)	31b, 224b
el-Maktûl (Suhreverdi)	36b

[EK-2]

Fe'altu Felâ Telum'de Zikredilen Eserler

[Yaprağı takip eden rakam (_x) ismin kaç kez zikredildiğini gösterir.]

Eser adları	Yazar	Yaprak_Aded
Kitâbu'l-İktisâs (el-Menşûrât)	Batlamyûs	8a, 63b, 167b, 187a, 210a, 210b_2, 211a
Mecistî	Batlamyûs	8a_3, 8b_3, 15b, 38a, 49b, 57a, 57b, 58a, 62a, 62b, 63b_2, 105b, 108b, 112a_2, 112b_3, 122b, 123b, 125b, 127b_2, 133b, 136a_3, 137b, 139b, 140a, 146b, 147a, 158b, 165b, 167a, 167b_2, 168a, 186a, 187a, 206b_2, 210b_2, 211a_2, 214a, 214b, 222a
Kitâb Zerduşt	?	11a
Uker	Theodosius	17b
Şerhu'l-Mecistî	?	12a
Kitâb Terkibi'l-eflâk	Ebû Ubeyd el-Cuzcânî	6b, 63b, 113a
Hiyel	Benû Mûsâ	8b
Kitâbu ibtâl el-Buhtân bi-îrâdi'l-burhân	Ustaz Ebû'r-Reyhân (Bîrûnî)	8a, 165b
Tebşira	Harakî	159b, 163b, 214a
Tezkire	Tûsî	3a, 11b_4, 14_2, 15a_2, 16a, 32a, 35a, 39a, 57a, 96b, 106b, 109b, 111b, 112b, 115a, 196a, 206b
Şerhu't- Tezkire		107b, 115b
İhtiyârât-i Muzafferî	Şîrâzî	20a, 113a, 132a, 153b_2
Nihâye	Şîrâzî	15a, 15b, 24a, 25b_3, 36b, 53a, 56a, 113a, 118a, 120a, 121a, 145b, 158a, 162b_2, 223a, 223b_3

Tuhfe	Şîrâzî	2b_2, 3a_4, 3b, 4a, 7a, 7b, 9a, 11b_4, 12b, 13a, 15a_2, 15b_2, 16a_5, 16b_2, 17a_9, 17b_5, 18a_3, 19b, 20a, 21a_2, 21b_3, 22a_3, 22b_23b_3, 24a_2, 24b_2, 25a_2, 25b_2, 27a, 31b, 35a_4, 35b, 36a, 36a_4, 37b_4, 38a_2, 38b, 39a, 39b_2, 40b_4, 41a_2, 41b, 42a, 42b, 43a, 43b_2, 44a_2, 45a_2, 47a, 48b, 48b_2, 50a_2, 52b, 53b_2, 54a_5, 54b_4, 55a_4, 55b, 56a_3, 56b_2, 57a_3, 57b, 58a_3, 65b_2, 66a, 66b, 67a, 67b_2, 68b_2, 69a, 86b, 107a, 107b_3, 113a, 114a, 121a, 122b_2, 123b_2, 125b, 126b, 127a_3, 127b, 128b, 129a, 129b_3, 130a, 131a, 131b, 132b, 133a, 133b, 134a_3, 134b_3, 135a, 135b_3, 136b, 138a, 138b, 139a, 139b, 141b, 145a, 145b, 146b, 147a_2, 147b_2, 148a, 148b, 150a_4, 150b_2, 153a, 154a_4, 154b_2, 155b_2, 156a, 156b_3, 157b_2, 158a, 159a_4, 159b, 160b_2, 161b_3, 162a_3, 162b_2, 163a_3, 163b, 164a, 164b_2, 165a_3, 166a_2, 166b_4, 168a, 168b_2, 169b, 172a, 172a_2, 173a_2, 173b_3, 174b, 175a_4, 175b_4, 176a_2, 176b, 177b, 180b, 181a_2, 181b_2, 182a_2, 182b_2, 184b, 185a, 186a, 186b, 188b, 189b, 190b_2, 192a_2, 194a, 195a, 195b, 196a_3, 200b_2, 204b_2, 205a_2, 206b, 207a, 207b, 208a, 208b_2, 209a, 209b, 210a_2, 211a, 211b_3, 212a, 213a_2, 213b, 218a, 218b, 219a_2, 222b_3, 223a_4, 223b_3, 224a_3, 224b, 225b, 226a, 226b, 227b_3, 228a_4, 228b_4, 229a_4, 229b_5, 230a_4, 230b_3, 231a_5, 231b_4, 232b, 233a_2
Talîkât	Şîrâzî	116b
(Hikmet) el-İşrâk	Suhreverdi	36b
el-Kânûnu'l-Mesûdî	Bîrûnî	42a
el-Mecistî	Hâzinî	42a
Mantıku'ş-Şifâ	İbn Sînâ	47a
el-İşârât	İbn Sînâ	102a
eş-Şifâ	İbn Sînâ	227a_2
el-Bedî`	Kutbüddin Şîrâzî	8b, 57b, 65b, 86b, 110a, 113a, 158b
el-Mulahhas	Fahreddin Râzî	224b
Tibyân mekâsıd'ı't-Tezkire	Himâzî	2b, 11b, 14a

[EK-3]

Fe'altu'nun Birinci Kısım (Sadru'l-Metn)¹²³

/ [۱ ظ] بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ¹²⁴

أَمَّا بَعْدُ؛ حَمْدُ اللَّهِ خَالِقِ الْأَفْلاكِ وَمَدِيرِهَا، وَمَرْبِّهَا بِثَوَاقِبِ الْكَوَاكِبِ وَمُنِيرِهَا، جَاعِلِ حَرَكَاتِ السَّيَّارَاتِ دَالَّةً عَلَى اخْتِلَافِ أَحْوَالِ الْكَائِنَاتِ فِي تَدْيِيرِهَا، مَظْهَرِ حَكْمِهِ فِي إِبْدَاعِ أَنْوَاعِ مَوْجُودَاتِ الْعَالَمِ وَتَصَوِيرِهَا، الْمُتَفَضِّلِ بِسَوَائِغِ الْأَنْعَامِ قَلِيلِهَا وَكَثِيرِهَا، الْعَادِلِ فِيمَا قَضَاهُ وَأَمْضَاهُ مِنَ الْأَحْكَامِ وَتَقْدِيرِهَا، الَّذِي شَرَّفَ نَوْعَ الْإِنْسَانِ بِالْعَقْلِ الْهَادِي إِلَى أدَلَّةِ التَّوْحِيدِ وَتَحْرِيرِهَا، وَخَصَّ الْعِلْمَاءَ مِنْهُمْ بِاسْتِنْبَاطِ دَقَائِقِ الْعُلُومِ وَتَقْرِيرِهَا. وَالصَّلَاةُ عَلَى مُحَمَّدٍ عَبْدِهِ وَرَسُولِهِ الَّذِي أزال بَوَاضِعَ بَرهَانِهِ شَبَهَ الْمُلْحَدَةِ وَتَزْوِيرِهَا، وَعَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ الْمَوَازِينَ لَهُ فِي إِظْهَارِ دَعْوَتِهِ بِجَدِّهَا وَتَشْمِيرِهَا.

فَإِنَّ أَحْوَجَ خَلْقِ اللَّهِ إِلَيْهِ مُحَمَّدٌ بْنُ مَسْعُودِ بْنِ الْمَصْلُوحِ الشَّيرَازِيِّ -خَتَمَ اللَّهُ لَهُ بِالْحُسْنَى- يَقُولُ: إِنِّي لِأَتَفَكَّرَ فِي صِنَاعَةِ التَّصْنِيفِ، وَأُجِيلُ نَظْرِي عَلَى جُمْهُورِ أَصْحَابِ التَّأْلِيفِ / [۲ و] فَأَجِدُ الْأَقْرَبَ مِنْهُمْ فِي أَفَانِينَ الْعُلُومِ غَوْرًا، وَالْأَنَزَرَ فِي أَقْسَامِ التَّعَالِيمِ قَدْرًا، أَشَدَّ إِقْدَامًا عَلَيْهِ وَأَصْدَقَ جُمُوحًا إِلَيْهِ. وَلَقَدْ مَضَى قَبْلَنَا قُرُونٌ فَاضَ عَلَيْهِمْ زَمَانُهُمْ بِسَجَالِ الْفَضْلِ، وَأَشْرَقَتْ عَلَى كَافَتِهِمْ أَنْوَارُ الْعَقْلِ، ثُمَّ كَانُوا يَهَابُونَ تَصْنِيفَ الْكُتُبِ وَيَكْبَعُونَ عَنْهُ حَتَّى اعْتَذَرَ أَكْثَرُ ذَوِي السَّبْقِ مِنْهُمْ بِاقْتِصَارِهِمْ عَلَى تَدْوِينِ الْحِكْمَةِ فِي الْقُلُوبِ الْحَيَّةِ دُونَ الْجُلُودِ الْمَيِّتَةِ، اتِّهَامًا مِنْهُمْ أَنْفُسَهُمْ أَنْ لَا يَكُونُوا مِنْ ذَوِي الْخَبِيرَةِ الْمُسْتَغْنَيْنِ بِأَعْيَاءِ الْأَمَانَةِ فِيهَا فَلَا يَبْقَى مِنْهُمْ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ إِلَّا مَا يَزِيدُهُمْ عِزَّةً وَعِلَاءً، إِذْ كَانَتْ التَّصْنِيفُ مِنَ بَيْنِ جَمِيعِ الْأَثَارِ الْمُخْتَلِفَةِ أَطْوَلَ خُلُودًا وَبَقَاءً، وَأَكْسَبَ لَصَاحِبِهَا جَلَالًا وَبِهَاءً، وَكَيْفَ لَا يُحْجِمُ عَنْ صِنَاعَةِ هِيَ السَّامِرَةِ عَنْ مَكُونِ الْغَرَائِزِ وَالسَّرَائِرِ، وَالْكَاشِفَةِ عَنْ مَضْمُونِ الْخَوَاطِرِ وَالضَّمَائِرِ، لَا يَخْلُو الْمُنْتَدِبُ لِلْقِيَامِ بِدَقَائِقِهَا "وَالْإِلْهَامُ بِحَقَائِقِهَا"¹²⁵ عَنْ اِشْتِهَارِ بِفَضْلِ أَوْ اِفْتِضَاحِ بِجَهْلٍ. فَقَدْ قِيلَ: لَا يَقْدَمُ عَلَى التَّصْنِيفِ إِلَّا مَاتِقٌ أَوْ فَائِقٌ، أَمَّا أَحَدُهُمَا فَلأنَّهُ لَا يَعْرِفُ عَظَمَ مَا يَقْدَمُ عَلَيْهِ وَأَمَّا الْآخَرُ فَلأنَّهُ يَثِقُ مِنْ نَفْسِهِ بِالْاِسْتِقْلَالِ بِهِ وَالْوَفَاءَ بِشَرْطِهِ، وَلَئِنْ كَانَ / [۲ ظ] عَبْدُ الْمَلِكِ بْنُ مَرْوَانَ اعْتَذَرَ لِإِسْرَاعِ الشَّيْبِ فِيهِ بِاحْتِيَاجِهِ كُلِّ جَمْعَةٍ إِلَى عَرْضِ عَقْلِهِ عَلَى النَّاسِ، فَكَمْ بِالْحَرِيِّ أَنْ يَنْقُضَ ظَهَرَ الْمُؤَلِّفِ، وَهُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُ قَدْ اسْتَهْدَفَ، لِسَهَامِ مَلَامِ التَّصَفُّحِ الَّتِي قَلْبًا يَخْطِي مِنْ اِنْتِصَابِ لَهَا؛ وَأَنَّ قَوْلَهُ عَلَى مَرُورِ الْعَصُورِ بَاقٍ لَا يَطْرَفُ عَنْهُ أَعْيُنُ النِّقَادِ، وَلِهَذَا قِيلَ: "مَنْ صَنَفَ فَقَدْ اسْتَهْدَفَ، وَمَنْ أَلَّفَ فَقَدْ اسْتَقْدَفَ".

وَقَدْ وَقَعَ إِلَيَّ كِتَابٌ مِنْ نَوَائِغِ الْمُلُوكِ، وَدَامِغَةٍ مِنْ دَوَائِغِ الْحَدِثَانِ، سَمَّاهُ تَبْيَانِ مَقَاصِدِ التَّذَكُّرَةِ، اسْتَلَبَ فِيهِ تَحَابُّ التَّحَفَةِ الشَّاهِيَّةِ مُجَاهَرَةً، وَأَغَارَ عَلَى مَا فِيهَا مَكَابِرَةً، لَكِنْ لَمَّا كَانَتْ التَّحَفَةُ أَصْلَفَ وَأَشْرَفَ مِنْ أَنْ تَسْلَسَ لِكُلِّ مُتَكَلِّفٍ مُتَصَنِّعٍ، وَبِمَا لَمْ يُعْطَ مُتَشَبِّعٌ قِيَادَهَا، أَوْ يَسْهَلَ مُرَادُهَا، وَإِنْ

¹²³ Şîrâzî, Fe'altu felâ telum, (Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302), 1b-14a.

¹²⁴ فِي هَامِشٍ: رَبِّ أَنْعَمْتَ فُزْدَ.

¹²⁵ فِي هَامِشٍ.

طال تدبّره لمعانيها، وتدبّره لمعانيها، صعب عليه حلّها، "ولم يتبيّن له كلّها أو جُلّها"،¹²⁶ لكونه ممّا لم يقرع سمعه، ولم يلائم علمه، فظنّ أنّه وجد ثمرة الغراب، أو سبق المهجين العراب، وظهر بصورة ارتياد الإيراد، وأدرك الإستدراك، وإن لم يكن هناك؛ ولذلك وقف هو وغيره دون الغاية التي قصدناها صرعي، ﴿وَهُمْ يَحْسِبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا﴾ (الكهف ١٠٤/١٨).

وهذا/[٣و] وإن كان لأهل العلم سيرة مشهورة، ووتيرة غير منكورة، لكنّه برعاية الأصول منوط، وبقبول المحل مشروط، على أنّي لا أدعيّ للتحفة بجبل العصمة إعصاماً، ولا أنّها أخذت بالسلامة ذماماً؛ بل أقول: لن تعدم الحسناء ذاماً، وإذا كان الكمال أعرّ من أن يظفر به طالبه، فكفى المرء نفراً¹²⁷ أن تعدّ معانيه، إلّا أنّه بالغ في الرد على صاحبها أثناء المقال، وجاوز في نقض قواعده حدّ الاعتدال، ولعمري لقد عثّه فما أنصفه، وعمط معه¹²⁸ حقّه وما عرفه، لأنّه قسم التحفة إلى قسمين: صحيح وسقيم عنده، واختار لنفسه الصحيح وأضاف إلى صاحبها السقيم بأن يقول: "قال"، ويكتب فصلاً من التذكّرة؛ ثم ينظر في ذلك الفصل من التحفة فإن صحّ عنده يقول: "أقول"، ويكتب ذلك الفصل بعينه من التحفة، دأب النساخ لا العلماء.

فإنّ العالم إذا ظفر بنكتة لغيره كالعذراء، إذ الظاهر أن جلّ المعاني مفرّعة فصل أعضاءها ثم نكرها وزادها معنى من تسهيل أو بسط أو اختصار حتى لا يبهت في حكايتها عن نفسه ولا يفتن لأمره إلّا من يهتدي من رؤساء الصناعة؛ ولكنّه نقل نقل الجهال/[٣ظ] وهو وإن كان أحسن على كلّ حال فلا باريك الله في سارق مثله، وإن لم يصحّ عنده يقول: "قال صاحب التحفة كذا"، ويورد إيرادات باردة، واعتراضات غير واردة. ولست أشبه قوله هذا إلّا بما حكى الله تعالى عن كفّار العرب حيث قال: ﴿وَإِذْ لَمْ يَهْدُوا بِهِ فَمَحَّبُوا لَهَا فَتَقَالُوا لَا بِهَا بَرَاءَةٌ وَالَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْكَافِرِ هُمْ أَكْثَرُ مِنْهُمْ﴾ [الأحقاف ١١/٤٦] وسحر مبین. ولا غرو منه ولا عجب وذلك لأنّه لا يعرف مشاق الأعمال إلّا من كان له مشاركة فيها ومزاولة لها؛ كما قال الشاعر:

لا يعرف الشوق إلّا من يكايدہ // ولا الصبابة إلّا من يعانیا

وإذا أراد الرّجل العاقل أن يعرف شرف الأمر المصنوع، ومقدار التعب فيما هو منه مطبوع، فليفرض نفسه المتوليّ لإنشائه، واعتساف مشاقّه، فحينئذ يعظم عنده خطره، ويحسن أثره، وكثيراً ما يستسهل الأجنبي، والعمر الغبي، الأعمال الشاقة الرفيعة والصنائع الفائقة الدقيقة؛ وما أكثر الأمثال في لسان الجمهور على هذا المعنى، وما أسهل الحرب على النظارة. ومما ينبغي أن يعلمه أنّ الرّجل إمّا ينبغي أن يعلم مرتبته من جیده/[٤و] لا من رديّه، ولا سيّما إن كان جیده أضعاف رديّه، ولا سيّما إن كان رديّه نزراً جدّاً، ولا سيّما إن كان أكثره في الألفاظ دون المعاني، ولا سيّما إن كان له محمل في الصّحة، وإن كان فيه غموض ودقّة، أو تأويل يخرججه في المآب إلى جهة الصواب،

¹²⁶ في هامش.

¹²⁷ صح في الهامش.

¹²⁸ صح في الهامش.

ومن ذا الذي لا يعثر قلبه، ومن ذا الذي لا يهفو خاطره، اللهم منك العصمة، وبك الحول والقوة. وليس كل من هفا قلبه هفا حله، ولا كل من هفا حله أصر عليه.

فإن العاقل إذا تبّه تنبه، وإن العاقل إذا ذُكر تذكّر، ولو اطرَح كتاب لا شتماله على هفوات معدودات لوجب أن تطرَح الكتب البشريّة حاشاً¹²⁹ الكتب الإلهيّة، وهؤلاء الشعراء إنّما يعدون الشاعر من قال البيت الجيد وإن كان له الردي ولو لم يكن للتحفة سوى حسن الجمع ولباقة التصريف، وعذوبة التأليف، وسهولة التركيب، وجودة الترتيب، وضمّ كلّ شكل إلى شكله، وكلّ شبه إلى شبهه، لوجب للزادي عليها أن يسجد لها، وكان بمنزلة الفرزدق لما سمع القائل ينشد شعر:

[٤ظ] وجلا السيول عن الطلول كأنها // زير نجد متونها أقلامها

فسجد فقيل له: أو تسجد للشعر؟ قال: نعم، أنا أعلم بسجادات الشعر، وأنتم أعلم بسجادات.

فكيف إذا اشتملت مع ذلك على بدائع وروائع لم يطلع عليها المتقدمون، وحقائق ودقائق لم يتنبه لها المتأخرون؟ حل إشكالات اعتاضت على أفاضل كلّ زمان، حتّى من آدم عليه السلام إلى الآن، ولهذا عكف عليها المحصلون من الأذكياء، وشغف بها المقدّمون من الفضلاء، واعترف بحسنها كلّ من وافق وضاد، واعترف من بحرّها كلّ راو وصاد، وسارت مسير الشمس في كلّ بلدة، ولم يفدها طول العهد إلّا جدّة. شعر:

وزادت على طول التأمل بهجة // كأنّ العيون الناظرات مصاقل

ولكنّ العصبية طمست على عين عقله التي لم يرزق بصرا ولا نورا، ومن لي بهداية العمي فإنها لا تعمى الأبصار، ولكنّ تعمى القلوب التي في الصدور. ثمّ إنّني لما تأملت إراداته، وتصفّحت اعتراضاته، رأيت المسلوبك بها مسلك المؤاخذه،/[٥و] المسبوك في قالب المعارضة، عجباً من العجب، وتحرصاً وأحاديث ملفقة ليست بنوع إذا عدّت ولا غرب؛ كلبات يلوح المنافسة على صفحاتها، ويفوح حب الرياسة من حركاتها، ويبدو عليها قصد الإيهام إلى أنّ من تصدّى لمقارنة ليث العرب المنقطع العرين يكون من طبقته، أو في درجة فوق درجته، هيئات أخطأت أشكّ الحفرة، وأبطأت بك عن الأمد الطفرة، ما كلّ سبيل يسهل مسلكه، ولا كلّ ما يتقى المرء يدرّكه. شعر:

حسدوا الفتى إذ لم ينالوا سعيه // فالقوم أعداء له وخصوم

كضرائر الحسناء قلن لوجهها // حسدا وبغيا إنّهُ لدميم

[١] فمن تلك الأحاديث أنّ الأستاذ خاتم الحكماء -قدّس الله نفسه وروح رمسه- بين تشابه حركات مراكز التدوير حول مركز العالم ومراكز معدلات المسير بأصل مبني على مقدّمة اختراعها؛ وهي: تردّد نقطة على خطّ مستقيم بين طرفيه بحيث لا تزول عنه. وأنا قلت: يمكن أن يستدلّ بهذه المقدّمة على امتناع السكون بين حركتين صاعدة وهابطة. فذكر الشارح/[٥ظ] السالغ "أنّي سمعت

عن بعض الفضلاء، وهو الإمام المحقق شمس الملة والدين العبيدي -أدام الله فضله - أنَّ هذه المقدمة لأفلاطون، وقد استدلت بها على امتناع السكون بين الحركتين“. فسألت الإمام المذكور عن هذا المنقول فقال: كذبٌ وفجرٌ عدو الله، وحلف أيماناً لا يخرج لها أنَّ هذا الكلام ما سمعته إلى الآن. فتفكرت في الغرض من اقترائه فلاح أنَّ مراده منه¹³⁰ نفي كون المقدمة للأستاذ ونفي كون الاستدلال لنا. ومن كان دأبه دأب هذا الجاهل في الوقاحة كان مآل أمره إلى الخزي والفضيحة؛ فسبحان من لو لم يتنزه عن البخل لكان من حق هذا وأمثاله وإن كان عديم المثل أن يبخل عليهم بالإيجاد أولاً ثم الحياة ثم الرزق.

[٢] ومنها أنَّ الأستاذ خاتم الحكاء -قدس الله سره- ذكر أنَّ في هذا الأصل تقريباً قريباً من سدس درجة. وبعد أن ذكر المخترع ما في أصله من التقريب يكون ذكره مرة أخرى سوء أدب أو شرارة نفس أو إظهار تشنيع أو إيهاًم أنَّ أصله خير من أصله، فكيف إذا كرره مراراً؛ وذلك [٦و] لأنه قبل أن يصل إلى أصل الأستاذ -قدس الله نفسه- يقول: إنه يذكر أصلاً وهو باطل، وإذا وصل إليه يكرره مرة أخرى وإذا تجاوز عنه -لا تجاوز الله عن سيئاته- يقول: الأصل الذي نقلنا عنه باطل، ولهذا لا أشبهه إلا بالبعلة النقلة تعض من قدامها وترفس من خلفها وترمي من عليها.

[٣] ومنها أنني كنت أتفكر في أصل الحامل والتدوير الذي وضعه بطليموس، وقد فرض حركة التدوير مساوية لحركة الحامل ومخالفة في الجهة في النصف الأعلى، وارتسمت دائرة بالحركة المركبة من مركز الكوكب مساوية للحامل، مركزها¹³¹ فوق مركز الحامل أو تحته بحيث يكون البعد بينهما كالبعد بين مركزي التدوير والكوكب، ويكون حركة الكوكب بالحركة المركبة متشابهة على حوالي مركز هذه الدائرة. أنا لو فرضنا حركة التدوير في النصف الأعلى إلى جهة حركة الحامل هل ترسم دائرة أم لا؟ وهل تشابه حركة الكوكب بالحركة المركبة حول نقطة أم لا؟

فلاح لي بالبرهان الهندسي الذي لا يخالطه شك أنه يمتنع حينئذ ارتسام الدائرة [٦ظ] لكن يلزم تشابه حركة الكوكب بالحركة المركبة حول نقطة بعدها عن مركز الحامل في إحدى جهتي الفوق والتحت مساوياً لبعد مركز الكوكب عن مركز التدوير. وسميته الأصل الحدسي لتحديسي إياه من كلام بطليموس، وعبرت عنه في كتيبي بأصل المحيطة.

ثم إنَّ أبا عبيد الجوزجاني تلميذ الشيخ صنف كتاباً سماه تركيب الأفلاك، زعم فيه أنه حلَّ إشكال معدل المسير بما فصح به نفسه عند المحققين من علماء هذا الفن بل عند المبتدئين؛ لأنه فرض مكان الكوكب في التدوير وحركته مساوية لحركة الحامل وموافقة في النصف الأعلى تدويراً فيه الكوكب؛ فظنَّ أنه يرسم حينئذ بالحركة المركبة من مركز التدوير دائرة مركزها مركز معدل المسير ولتساوي بعد مركز التدوير عن مركز معدل المسير واختلاف بعده عن مركز الحامل تتساوى الزوايا في الأزمنة المتساوية حول مركز معدل المسير لا حول مركز الحامل. والكل خطأ لا ممتنع ارتسام الدائرة عند اتفاق الحركتين في النصف الأعلى.

¹³⁰ صح في الهامش.

¹³¹ صح في الهامش.

سَلَّمْنَا اِرْتِسَام الدَّائِرَةِ لَكِنَّ لَا يَجُوزُ أَنْ يَكُونَ مَرْكَزُهَا مَرْكَزُ الْمَعْدَلِّ لِاخْتِلَافِ أَعْدَادِ مَرَاكِزِ التَّدَاوِيرِ / [٧و] عَنْ مَرَاكِزِ مَعْدَلَّاتِ الْمَسِيرِ وَتَسَاوِيهَا عَنْ مَرَاكِزِ الْحَوَامِلِ. سَلَّمْنَا أَنَّ مَرْكَزُهَا يَكُونُ ¹³² مَرْكَزُ مَعْدَلِّ الْمَسِيرِ لَكِنَّ تَسَاوِيَّ بَعْدِ مَرْكَزِ الْمُتَحَرِّكِ عَنْ نَقْطَةِ لَا تَقْتَضِي تَشَابُهَ الْحَرَكَةِ حَوْلَهَا وَلَا اخْتِلَافِ الْبَعْدِ عَدَمَ التَّشَابُهِ وَإِلَّا لِتَشَابَهَتْ حَرَكَاتُ مَرَاكِزِ التَّدَاوِيرِ حَوَالِي مَرَاكِزِ الْحَوَامِلِ لَا حَوَالِي مَرَاكِزِ مَعْدَلَّاتِ الْمَسِيرِ.

وَالْغَرَضُ أَنَّ الشَّارِحَ السَّالِحَ كَرَّرَ فِي هَذَا الشَّرْحِ فِي عِدَّةِ مَوَاضِعٍ "وَأَمَّا أَصْلُ الْمِحْطَةِ الَّذِي ذَكَرَهُ صَاحِبُ التَّحْفَةِ فَهُوَ أَصْلُ أَبِي عُبَيْدٍ بَعِينَهُ" مِنْ غَيْرِ أَنْ يُمَيِّزَ بَيْنَ الصَّحِيحِ وَالْفَاسِدِ. وَمِنْ لَهُ بِالْتَّمِيْزِ وَقَدْ غَارَ عَنْهُ يَنْبُوعُهُ. وَمَا يَنْقُضِي تَعَجُّجِي مِنْهُ حَيْثُ تَعَامَى عَنْ هَذَا بَعْدَ أَنْ سَأَلَنِي عَنْهُ، وَبَيَّنْتَ لَهُ الْمَفَاسِدَ الْمَذْكُورَةَ، وَلَكِنَّ الْمَسْكِينَ لَشِدَّةِ حَنْقِهِ أَخَذَ اللَّهُ بِخَنَاقِهِ فَيَنْسِبُ الصَّحِيحَ الَّذِي لَنَا إِلَى غَيْرِنَا وَالسَّقِيمَ الَّذِي لَغَيْرِنَا إِلَيْنَا إِخْفَاءً لِلْحَقِّ وَإِظْهَارًا لِلْبَاطِلِ، يُرِيدُونَ أَنْ يُعْطِفُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَاللَّهُ مِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ.

وَمَا يَقْضِي مِنْهُ الْعَجَبُ أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ أَصْلَ الْمِحْطَةِ هُوَ أَصْلُ أَبِي عُبَيْدٍ، وَإِنَّ أَبَا عُبَيْدٍ حَدَسَهُ مِنْ أَصْلِ بَطْلَمْيُوسَ. فَقَوْلُهُ: يَا أَرَعَنْ لَيْتَكَ أَنْعَمْتَ وَاحْتَسَبْتَ الْأَجْرَ بِإِتْعَابِي / [٧ظ] عَلَى كَيْفِيَّةِ مَعْرِفَتِكَ حَدَسَهُ مِنْ كَلَامِ بَطْلَمْيُوسَ أَبَاسْتَقْرَاءَ كَانَ أَمْ بِقِيَاسٍ، أَمْ بِاقْتِنَاصِ إِيَّاهُ بِجَائِلٍ أَمْ بِبَدَاءِ عَلَيْهِ فِي مِظَانِهِ، أَمْ بِكِهَانَةِ وَاسْتِخْرَاجِ خَبِيٍّ وَضَمِيرٍ فَلَوْ أَخْبَرْتَنِي - لَا عَدَمْتُ فَقْدَكَ - عَنْ هَذَا كُنْتُ مُشْكُورًا مَاجُورًا مُسْتَقِلًّا بِإِمَامَةِ الْكِيَالِيَّةِ. فَقَدْ أَطْلُتُ التَّفَكُّرَ فِيهِ، وَالْجَوْلَانَ حَوَالِيهِ فَمَا وَجَدْتُ سَبِيلًا إِلَيْهِ. وَهَذَا وَأَمْثَالُهُ مِنْ فَضُولِ دِمَاغِكَ الَّتِي تَعْطُسُ دَائِمًا بِهَا وَيَتَلَطَّخُ لِحَيْتِكَ مِنْهَا.

[٤] وَمِنْهَا أَنِّي اسْتَخْرَجْتُ لِحُلِّ إِشْكَالِ مَعْدَلِّ الْمَسِيرِ فِي عِطَارِدِ تِسْعَةِ أَوْضَاعٍ، الصَّحِيحُ مِنْهَا هُوَ التَّاسِعُ، وَالبَاقِي لَا يَخْلُو عَنْ خَلَلٍ ¹³³. وَقَدْ بَيَّنْتَ خَلَلَ سِتَّةٍ مِنْهَا فِي التَّحْفَةِ؛ وَأَخْفَيْتَ خَلَلَ السَّابِعِ وَالثَّامِنِ امْتِحَانًا لِأَذْهَانِ الْأَذْكِيَاءِ؛ هَلْ يَتَنَبَّهُونَ لِمَا فِيهَا أَمْ لَا؟ فَتَفَكَّرْ هَذَا الْمُتَخَلِّفُ فِيهِ أَيَّامًا وَحَيْثُ لَمْ يَكُنْ مِنَ الْأَذْكِيَاءِ لَمْ يَتَنَبَّهُ لَهُ؛ فَسَأَلَ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِي وَهُوَ أَصُوبٌ سَهْمٌ مِنْ تَخَانَتِي الْإِمَامَ الْحَقِّقَ الْمَدْقُقَ مَلِكَ الْحِكْمَاءِ قَدُودَةُ الْفَضْلَاءِ جَمَالُ الْمَلَّةِ وَالْدِّينِ صَاعِدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ الْمَصْدُقِ الْمَعْرُوفِ بِجَمَالِ التُّرْكُسْتَانِيِّ الْكَاشْغَرِيِّ -أَدَامَ اللَّهُ فَضْلَهُ وَكَثُرَ فِي الْأَفْاضِلِ مِثْلُهُ- عَمَّا فِيهِمَا، وَنَبَّهَ عَلَيْهِمَا، وَهُوَ يُظْهِرُ أَنَّهُ أَطْلَعَ عَلَى خَلَلِ الثَّمَانِيَّةِ مِنْ تَلْقَاءِ / [٨و] نَفْسِهِ وَمُتَبَجِّحٍ بِهِ تَبَجُّجًا أَلْهَاهُ عَنْ اتِّخَالِهِ، إِذْ خَلَلَ السِتَّةَ مَنَقُولٍ وَخَلَلَ اثْنَيْنِ مَنَحُولٍ. فَرَحِمَ اللَّهُ عَقْلَكَ الَّذِي لَيْسَ مَعَكَ فَإِنَّكَ كَالْأَعْمَى تَجْرِي فَوْقَ السَّطْحِ إِنَّ النَّاسَ لَا يَرُونَهُ؛ وَأَمَّا أَنَّ الْوَجْهَ التَّاسِعَ لَيْسَ بِتَمَامٍ، فَالْشَّيْخُ يَحْكِي عَنْ كَيْسِهِ إِذْ عَدِمَ تَمَامِيَّتَهُ لَعَدِمَ تَمَامِيَّتَهُ.

وَمِنْ يَكُ ذَا فَمِ مَرِّ مَرِيضٍ // يَجِدُ مَرًّا بِهِ الْمَاءَ الزَّلَالَا

وَسَنَبَيْتٌ أَنَّهُ كَامِلٌ تَامَ وَأَنَّ مَا تَوَهَّمَهُ مِنْ نَقْصَانٍ كَالَهُ فَهُوَ مِنْ كَيْلِ نَقْصَانِهِ.

¹³² صح في الهامش.

¹³³ صح في الهامش.

[٥] ومنها أنّي لما تشرفت بحضور هذا الفاضل سألني عن زيادة الميلّة لأجل ميول الذرى والحضيضات وميل الأبعاد والصباحيّة والمساءيّة على ما ذكرها بطليموس في كتاب الاقتصاص المشهور بالمشورات؛ وقد صنّف بعد المجسطي ورجع فيه عمّا ذكر في المجسطي من تحرك الذرى على دوائر صغار، وبين السبب الذي أوجب له هذا التوهم. وقال: «هل يتم بها أمر الميول؟» فقلت: «لا»، وبيّنت له السبب، واعتذرت إليه بأنّه وإن كان كذلك فإنّما اخترته على ما في المجسطي لكونه أقرب منه. ولهذا قال الأستاذ أبو الريحان في كتاب إبطال البهتان بإيراد البرهان: وأمّا حركات ذرى تدوير الخمسة [٨ظ] في الميل على الوجه المشهور المذكور في المجسطي فذلك ممّا يحوج إلى حركات من حيل بني موسى دون أصول علم الهيئة. فلما رأى هذا الفاضل أنّ الشارح السّالط يبالغ في مدح أصل الميلّة، وأنّه لا يتصور أنّ منه لهذا الغرض قال: إنّ فيه نظرا وبين له ذلك.

فأخذ هذا المتخلف ذلك وطعن يشنع بأنّي اطلعت على ما فيه من النظر وقد غفل الجمهور عنه؛ وبأن رجوع بطليموس عمّا في المجسطي غير صحيح وإلا لكان مذكورا فيه. فبما أحمق من دعة إذا كان رجوع بطليموس عمّا في المجسطي بعد فراغه منه فكيف يكون مذكورا فيه. ولو كنت اتبعت جالينوس في تعظيمه للفاوانيا (؟) حتى علّقته على عضدك الأيسر أو أيّ عضد شئت، فإن كنتا يديك يسار لا تنتفعت به من العلّة الرديّة الوهيّة (؟) التي أدّت بك إلى هذا الهذيان.

[٦] ومنها أنّي تصوّرت وجهها لحلّ إشكال المحاذاة ذكرته في البديع قوّاه الشارح السّالط واستحسنه؛ فلما حضر عندي أخذ يثني عليه فقلت: «لا تبالع فإنّ فيه نظرا؛ فألحّ بإيقافي إياه عليه فقلت: «فكر فيه فإن لم يلحّ لك أوّفيك عليه؟» [٩و] ففكر فيه أسبوعا وسودّ فيه أوراقا وبعثها إليّ، فكتبت إليه أنّ النظر ليس ذلك، وأنّ كلّ ما ذكرته فاسد، ولا شيء منه بوارد. فالتمس أن أبين له ذلك فبيّنت أنّه يلزم من هذا الوضع أن يقع مركز العالم في فلك القمر؛ وبسط القول فيه، ومع ذلك لم يكن يتفهّم ذلك حتّى فهمه الولد الأعزّ الأكرم والإمام الأفضل الأعلّم قدوة الأدياء ملك العلماء كمال الملّة والدين حسن بن عليّ الفارسي - متعنا الله بطول بقائه ولا حرمانا عن حسن لقائه -. والغرض أنّه استفاد هذا النظر ممّا وجعله عكازة للقدح فينا وشنع بأنّه خفي عليهم ذلك، والله در القائل:

أعلّمه الرواية كلّ يوم // فلما قال قافية هجاني

أعلّمه الرّماية كلّ حين // فلما اشتدّ ساعده رماني

ولقد أحسن بقراط ما شاء (؟) حيث قال: البدن الذي ليس بالنّقي كلما غذوته إنّما تزيده شرا ووبالا؛ فرحم الله امرأ عرف قدره ولم يتعدّ طوره، فإنّ ما جاوز حدّه شابه ضده.

[٧] ومنها أنّه صحّف بعض ألفاظ التّحفة وحرّف بعضها بزيادة ونقصان، [٩ظ] كلّ ذلك ليورد إشكالا، ولم يعرف أنّ مثل هذا الإشكال يكون سريع الزوال لانحلاله في المألّ بمجرد رؤية الكتاب، ولكنّ ومن لم يجعل الله له نورا فما له من نور.

[٨] ومنها أنّه وصل في شهور سنة سبعمائة إلى مدينة تبريز - صانها الله من الآفات وحفظها من العاهات - وزعم أنّه تصور أوضاعا في أفلاك السّيّارات تحلّ بها إشكال معدّلات المسير والمحاذاة

والمبول والانحرافات والانطباقات والافتراقات؛ وحيث قُتِش عنه ظهر أنه تصور باطل، وتخيّل بلا طائل. فأخذ في تصحيح زعمه يزيد أفلاكا، وينقص ويشترط شروطا، ويرفض فلم ينفعه جهده، وإن بذل فيه جهده. ولما كان لا يفهم ما أورد عليه، ولا يرجع عما صار إليه، إنما لأنه ألج من الخنفساء، وأحمق من البقلة الحمقاء، وأما لأنه روج كساده لديه، وأخفى فساده عليه، حب الظهور بصورة الآخذ المشكك، والانخراط في سلك المآخذ المستدرک، والاشتهار بأن الأصول التي زعم أنه اخترعها خير من الأصول التي أبدعها غيره حتى حمله ذلك على تأليف رسالة بالعربية في أصوله الفاسدة كادت تساوي: / [١٠ و] ﴿وَقِيلَ يَا رُضُّ أَبَلِي مَاءَكِ﴾ [هود ٤٤/١١] في الفصاحة والإيجاز، والبراعة والإعجاز، ويكون مراد الشاعر بقوله:

يَزِنُ معانيه ألفاظه /// وألفاظه زانيات المعاني

رسالة منظرها أنحس من مخبرها، ومخبرها أنحس من منظرها، نسب فيها إلى نفسه ما الواجب عليه نفية، ونشر عنها ما الأولى به طيه، إذ ذكر فيها أصولا ثلاثة زعم أنه اخترعها وأنه غير مسبوق فيها وإن لم يكن غير مسبوق فيها إلا بإهمال شروطها، واستعمالها في غير محالها، وإلا فتلك أصول لنا ولغيرنا. ثم زعم أيضا أنه يزول بهذه الأصول الثلاثة إشكالات عشرة من الستة عشر الواردة على حركات الأفلاك غير ستة إشكالات لمعدلات المسير وإن لم يزل بها شيء منها. وبعد ذلك سألني عنها وقال: ما تقولون فيها؟ وحيث عرفت أنه لا يتذكر إذ ذكر، ولا يتنبه إذا نبه، تصبرت عليه وإن كان أثقل من الأمانة المعروضة على الأرض والسماء كراهة مني للإيذاء وعلمًا بأن قصارى ما عمل إلى تباب لا ينسخ ولا ينقل إلى كتاب لما في نقله من تضبيع وإبطال مالية الكاغذ، ولقوله تعالى: / [١٠ ظ] ﴿فَأَمَّا الزُّبْدُ فَغَدَبٌ جُفَاءً وَأَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمُكُّ فِي الْأَرْضِ﴾ [الرعد ٣٨/١٧]. وتأدبت معه وقلت وما يقال فيها، فغره ذلك، وسره ما هنالك، وحكم بصحتها ودقتها، وجزم بكاملها وتماها.

ثم عمل رسالة أخرى بالفارسية سماها تمة التذكرة يعني في حلّ ما لا يخل، لا في حلّ ما يخل، إذ لم يخل بها شيء من الإشكالات الستة عشر. وليت الرسالة الأولى كانت ¹³⁴ بتلك اللغة أيضا وإن لم يكن بين عبارته في اللغتين كثير تفرقة، ولا لأحدهما على الأخرى قليل مزية؛ ولكن بعض الشرّاهون من بعض. وذكر فيها أنني لما اشتغلت بشرح التذكرة لاح لي في أثنائه أن الإشكالات الستة ¹³⁵ التي لمعدلات المسير ¹³⁶ تزول بتلك الأصول أيضا وأطال لسانه في أساطين الحكمة والمعرفة.

فلما تأملتها وجدتها كالأولى بل أفسد منها بوجهين ¹³⁷ لاشتمالها على مفسدتين خلت عنهما الأولى؛ لإحداهما: توهم زوال إشكال معدّل المسير بها؛ وثانيتهما: القدح في علماء هذا الفن مع كونهم أستاذيه وأستاذ أستاذيه والفصل السوء يبدأ بأمه. ومع ذلك / [١١ و] طويتها

¹³⁴ صغ في الهامش.

¹³⁵ الستة عشر: مشطوبة.

¹³⁶ التي لمعدلات المسير في الهامش.

¹³⁷ بوجهين أحدهما: مشطوبة.

على غرها، ولم أتعرض لشيء من أمرها، وإن كان جميع ما فيها طائش السهم، مبنيا على سبق الوهم، أو قلة أدب، أو كثرة شغب؛ وذلك أنه أحال فيها على ذلك الشرح¹³⁸، حوالا كثيرة، وعرفت أن معول شرحه على أصوله الفاسدة، وتوهماته الكاذبة، وتخيلاته الباطلة، التي ﴿أَسَسَ بَيِّنَاتُهُ عَلَى شَفَا جُرْفٍ هَارٍ فَأَنهَارَ بِهِ فِي نَارِ جَهَنَّمَ﴾ [التوبة ٩/١٠٩].

وأيّ لو أظهر ما في أصوله من الخلل، وفي تخيالاته من الزلل، يخفي بشرارته شرحه، وسينشر بكفارته شره، وامتدت الأيام على هذه الحال حتى وقع إليّ الشرح بخطه الملكي، ولفظه الحزوي (؟)، فرأيت ما لا عين رأت، ولا أذن سمعت، ولا خطر على قلب بشر، مما قد تلونا عليك بعضه من الأحاديث الملفقة وسنزلو عليك البعض الآخر من كلامه الذي هو من عجائب كتاب زرادشت الذي لا يعرف تفسيره إلا الهدابة أمثاله، وعلى هذا أيضا¹³⁹ طويت كشعا، وأعرضت عنها صفحا، وقلت سلاما، ولم أعد به الإماما، حتى بلغني أن رهطا نزلت بضائعهم، وفترت طبائعهم، حسبوا ورمها شحما، وحاجبها نجما، فتعدوا عليها الخناصر، وتشبعوا بها في المحاضر، / [١١ ظ] فلويت إليها، وعكفت عليها، وبلوت أخبارها، وهتكت أستارها، فظهر عوارها، وانتشر عن أذيال التحفة غبارها.

ولما كان هذا الشرح مشتملا على التذكرة والتحفة بأسرها نقل المسطرة وعلى ما هو المختص به وإن لم يكن سوى سوء التأليف، ورداءة الترصيف، وركاكة العبارة، إلى غاية ليس لها نهاية، وأنظار من بصيرة عميّاء، وأفكار من فطنة بترّاء، وأصول لا أصل لها حيث استعملها. فرأيت أن أشير إلى أوائل ما نقل عن الكّابيين وإلى أواخره من غير أن أكتب ما بينهما حذرا من الإطناب، المؤدي إلى الإسهاب، ولأنّ جميع ألفاظ التذكرة مع فائدة قيودها مذكورة بالفعل في التحفة، فالجمع بينهما بكتيبته التذكرة مرّة أخرى لا فائدة له غير إطلاق اسم الشرح على المجموع. والعجب أنه سمّاه تبيان مقاصد التذكرة مع أنه لم يبين شيئا من المقاصد المقصودة من التذكرة، بل بين شيئا من المفاصد المتخيّلة من التحفة، فلو سمّاه تبيان مفاصد هذه كان أولى من تسميته تبيان مقاصد تلك.

وهذا موضع المثل: "إياك أعني واسمعي يا جارة"، وآلا هل سمع أحد أن شخصا / [١٢ و] يشرع في شرح كتاب ولا يتعرض له البتة اللهم إلا على طريق الندرة، ويذكر كتابا آخر في شرح ذلك الكتاب ويشرح ألفاظه ويعترض عليه ويعمل به ما كان الواجب أن يعمل بالذي تصدى لشرحه. ولو قبل نصيحتي لخطر بشرب البلاد، فإمّا أن يزيد وسواسه ويتم لنا ولسائر طلبة العلم جزاء الله عنا لا شيء وعجل له بصفة شرح المجسطي بما أستيقن أن والد بطليموس لو علم أنه يعمل بكتاب ولده ما عمل هذا لاختصّي؛ وإمّا أن يزول نسيانه الذي كاد من شدته ينسى نفسه ويجهلها. وإن اقتصر على المقاصد الذي قصدتها من غير أن أنقل ألفاظه التي أوردتها إذ لا ينقلها من كان عاقلا كيف ولو نقلها سخبان لصار ناقلا، على أن صاحب التصنيف غير مؤاخذ في العبارات مهما صحّت معانيها، ولا مناقش في المواضع إذا لم يتعسف فيها، أمّا إذا فسدت الألفاظ والمعاني معا بأن تكون المعاني رثة مضطربة والألفاظ غثة غير مؤدية لما يخوه حقا كان أو باطلا فيؤاخذ عليها. ويقال لمثل هذا الجاهل: إذا

¹³⁸ صح في الهامش.

¹³⁹ صح في الهامش.

كنت تجهل ما تنقله/ [١٢ظ] ولا تفهم عن نفسك ما تقوله وأنت غير مجبر ولا مكروه عليه فما الذي اضطررك إلى تكلف هذا الشرح غير جلاء القمحدوة من الرطوبات، وأن أذكر أجوبة ما اعترض به هذا الجارح مما ليس في مسائل التحفة بقادح وأتلقى ما يتوجه منه¹⁴⁰ عليها بالاعتراف مراعيًا في ذلك شريطة الإنصاف كل ذلك لئلا يفسد عقائد المتدئين بالنظر فيها واقتفاء أثرها فيغريهم كما غر هذا الجارح، فيهوون هواه ويمجرون في فساد التصور مجراه، وأن أعركه عرك الحق في بعض المواضع فإنه نفثة مصدور "رخص الله فيها"¹⁴¹ لكل مظلوم حيث قال: ﴿لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ﴾ [النساء ١٤٨/٤].

وهذا الصبي الغبي والشارح السائح ظالمي فعلا، فليحتمل لي الانتصار قولاً، ولأن الناس في زماننا يقتصرون على جمع الكتب وخزنها دون معرفة ما فيها فينسخونها قبل مطالعتها، وأخشى أن يجري العادة في شرحه بمثل ذلك فينتشر شره ويعتقد الفضلاء في أهل بلده عامة ما يجب أن يعتد فيه خاصة فيكون جنايته على أهل دامغان ليس باليسير وعلى المتدئين فوق الكثير. ولكن لئلا يظن بي ظان أي أخص / [١٣و] عليه تعصبا وخنقا كما عمل هو بالتحفة أردت أن ينسخ ذلك الكتاب من دستوره وتجلد (?) لأنني بذلك عني الظنون، ويقرأ الناظرون، ويلعنه اللاعنون.

وقبل الخوض في المقصود أقدم فصلا يحتاج إلى الوقوف عليه من لا أحد من فضله بدأ من الاعتذار إليه وأقول: إن كثيرا من مطالعي هذا الكتاب مطالعة فهم لا مطالعة وهم يعرفون من ناقضته فيه طباعا وسيرة، ومقداره في العلم صغرا ووزارة، فلا يلوموني إلا باشتغالي بمثله وتجليدي كتابه في ضمن كتابي، فكثير من الأقاويل الركيكة بقيت على وجه الأرض لمناقضات المناقضين لها كالتي يحكيها الفيلسوف أرسطوطاليس من آراء المتقدمين في العلوم الطبيعية والإلهية ويرد عليها مما لو لم يتعرض لها تلاشي ذكرها أصلا، كما تعاني (٤) معتقدوها رأسا، وكالتي لا يزال جالينوس ينتدب لمناقضتها من آراء طبيعي أهل زمانه وغيرهم، وكثيرا منهم لا يعرفونه فيزيدون على أولئك بعدي على إساءة العشرة، وتأنيني على استعمال الخشونة والغلظة، ويقولون: إن الجمالة / [١٣ظ] في المجادلة كانت أجمل، والجواب الجميل من الخطاب أمثل، وهو للعباء أجمى وأرزن، عملا بعموم قوله: ﴿وَجَدِ لَهُمْ بِآيَاتِي هِيَ أَحْسَنُ﴾ [النحل ١٢٥/١٦].

فليربع هذا القائل علي طلع وليعلم، أن السيء بالسيء والبادي أظلم، الكلام يجر الكلام، ولو ترك القطا لنام، من شرع فيما لا يعني وقع فيما يعني، ورب كلمة تقول لصاحبها: دعني، من تجنب الخبار أمن العثار، أولى صابر لحرب مثيرها، وأولى راض سيرة من يسيرها، الدقيق يهيج الجليل، ﴿وَلَمَّا أَتَتْهُمُ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِّن سَبِيلٍ﴾ [الشورى ٤١/٤٢]، الحقوق من ورائها أهلها، ﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا﴾ [الشورى ٤٠/٤٢]، لا مناص من القصاص.

¹⁴⁰ صح في الهامش.

¹⁴¹ في هامش.

أَمَّا فِي بَنِي حِصْنٍ مِنْ ابْنِ كَرِيهَةٍ // مِنْ الْقَوْمِ كَلَابِ الثَّرَاثِ غَشْمَشْمِ
فَيَقْتُلُ جَبْرًا بِأَمْرِي لَمْ يَكُنْ لَهُ // يَوَاءٌ وَلَكِنْ لَا تَكْلِيلَ بِالْأَمِّ

وأنا أعوذ بالله من الغلو، وإرادة الفساد في الأرض والعلو، وأستغفره من التقصير، نعم المولى ونعم النصير، ولا شتمال هذا الإملاء على كلمات فيها بعض الجفاء سميت فعلت فلا تلم لأنه نفثة مصدور رخص الله فيها لكل مظلوم، ولما تجلى الكتاب / [١٤١] في أحسن تقويم، عملت بقول العليم الحكيم، حيث قال: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾ [النساء ٥٨/٤] ، وخدمت به خزانة كتب مولانا وسيدنا قدوة العلماء، سلطان الحكماء، رئيس الأصحاب، ظهير الأحباب، أصيل الملة والدين، نصر الإسلام والمسلمين، حسن بن محمد بن محمد بن الحسن الطوسي، أدام الله علاه، وزاد في مدارج الكمال ارتقاؤه، فإنه أهله بل لا أهل له غيره، إذ هو الحكم العدل، والحكيم القيص، فلا سلب الله أهل العلم ظله، ولا أعدمهم إنعامه وفضله.

من قال آمين أبقى الله مهجته // فإن هذا دعاء يشمل البشر

وها أنا أشرع في المقصود النازل من كتابه منزلة الدواء من الداء، والراحة من العناء، مفوضا في الجمع بينهما فصل الحكم إلى متأملها، سائلا من الله تعالى إفراط من ينطق عن الهوى، ويجهل أن لكل امرئ ما نوى، فمن عثر فيه على عثرة فليدرء بالحسنة السيئة، فالطرف يجتاز المدى، وربما عن المغداة (؟) عثار فكبي جعله الله خالصا لوجهه، ونفع به في الدنيا والآخرة، ووقانا وإياكم النوائب والشُرور، ولقانا وإياكم الكرامة والسُرور، إنه ولي كل خير وفاعله، وهو حسبي ونعم الوكيل.

Kaynakça

- Aliyev, Elmin. "Fahreddin el-Benâkitî ve er-Risâletü'l-Fahriyye fî Aksâmi'l-Ulûmi'l-Hikemiyye Adlı Eseri". *İslami İlimler Dergisi* 19/1 (2024), 206–228.
- Arıcı, Mustakim. "İlişki Ağları ve Eserleri". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. 23–103. İstanbul: İSAM, 2017.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Between Reality and Mentality –Fifteenth Century Mathematics and Natural Philosophy Reconsidered–". *Nazariyat Journal for the History of Islamic Philosophy and Sciences* 1 (October 2014), 1–33.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Bir Kitaba Ömür Vermek ya da Kutbüddin Şîrâzî'nin Ma-Cerası". *Arka Kapak* 5 (Şubat 2016), 10–12.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Bütün ve Parça: Kutbüddin Şîrâzî'yi Çağı İçinde Anlamak". *Âfâkta ve Enfûste – Kutbüddin Şîrâzî'de Dil, İslâmî İlimler ve Felsefe-Bilim*. ed. Mustakim Arıcı, Asiye Aykıt. 15–26. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Fealte, Fe-Lâ-Telum ya da Yaptın! Kıvırtma!". *Arka Kapak* 6 (Mart 2016), 16–17.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Hakikat ve İtibar: Dış-dünya'nın Bilgisinin Doğası Üzerine –XV. Yüzyıl Doğa Felsefesi ve Matematik Açısından Bir İnceleme". *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1 (Ekim 2014), 1–33.
- Fazlıoğlu, İhsan. "İbn el-Havvâm (öl. 724/1324), Eserleri ve el-Fevâid el-Bahâiyye fî el-Kavâid el-Hisâbiyye'deki Çözumsuz Problemler Bahsi". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi* 1 (1995), 69–128, 364–367.
- Fazlıoğlu, İhsan. "İznik'te Ne Oldu? Osmanlı İlmi Hayatının Teşekkülü ve Dâvûd Kayserî". *Nazariyat: İslam Felsefesi ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ekim 2017), 1–68.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Seyyid Şerif'in Nefsü'l-emr Nazariyesi ve Matematik Bilimlere Uygulanması: Şerhu'l Mevakıf Örneği". *İslam Düşüncesinde Süreklilik ve Değişim: Seyyid Şerif Cürcani Örneği*. ed. M. Cüneyt Kaya. 163–197. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Molla Hüsrev'in Astronomisi Üzerine Bazı Gözlemler: Risâle fî Muşkilât el-Meşhûre fî İlm el-Hey'e". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 22 (Ekim 2012), 9–32.
- İbn Heysem, eş-Şukûk alâ Batlamyus, çev. Fatma Zehra Pattanoğlu, vd. Ankara: TÜBA, 2022.
- İzgi, Cevat. "el-Kânûn el-Mesudî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/337–338. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Keleş, Mahmut Recep. *Kutbüddin-i Şîrâzî: Selçuklu Dönemi Anadolu'da Bilimin Güneşi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.

- Meydan, Ahmet. Kutbüddin-i Şîrâzî'nin "Miftâhu'l-miftâh" Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili (Baştan Müsnedün İleyh Bahsinin Sonuna Kadar). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Morrison, Robert. "Qutb al-Din al-Shirazi's Hypotheses for Celestial Motions". *Journal for the History of Arabic Science* 13 (2005), 21–40.
- Niazi, Kaveh Farzad. *A Comparative Study of Qutb al-Din Shîrâzî's Texts and Models on the Configuration of the Heaven*. New York: Colombia University, Doktora Tezi, 2011.
- Pourjavady, Reza – Schmditke, Sabine. *A Jewish Philosopher of Baghdad: Izz al-Dawla Ibn Kammuna (d. 683/1284) and His Writings*. Leiden: Brill, 2006.
- Pourjavady, Reza – Schmidtke, Sabine. "Qutb al-Din al-Shirazi (634/1236–710/1311) as Teacher: an Analysis of his Ijâzât (Studies on Qutb al-Din al-Shirazi III)". *Journal Asiatique* 297/1 (Paris: 2009), 15–55.
- Ragep, F. Jamil. *Islamic Astronomy and Copernicus*. Ankara: TÜBA, 2022.
- Ragep, F. Jamil. "New Light on Shams: The Islamic Side of Σάμψ Πουρχάρης". *Politics, Patronage and the Transmission of Knowledge in 13th – 15th Century Tabriz*. 231–247. ed. Judith Pfeiffer. Leiden: Brill, 2013.
- Saliba, George. *A History of Arabic Astronomy – Planetary Theories during the Golden Age of Islam–*. New York: New York University Press, 1994.
- Saliba, George. *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu*. çev. Günseli Aksoy. İstanbul: Mahya Yayınları, 2012.
- Saliba, George. *Islamic Science and the Making of the European Science*. The MIT Press, 2007.
- Saliba, George. "The original source of Qutb al-Din al-Shirâzî's Planetary Model". *A History of Arabic Astronomy* (New York: New York University Press, 1994), 119–134.
- Sellâmî, Tarîhu ulemâ Bağdâd: el-Muntehabu'l-Muhtâr, nşr. Abbâs Azzâvî. Beyrut: ed-Dâru'l-Arabiyyeti'l-Mevsûa, 2000.
- Savadi, Fateme. *The Historical and Cosmographical Context of Hay'at al-arâ' with a Focus on Qutb al-Din Shîrâzî's Nihâyat al-Idrâk*. Montreal: McGill University, Doktora Tezi, 2019.
- Savadi, Fateme – Campbell, Tony. "Qutb al-Din al-Shîrâzî's Textual Map of the Mediterranean Sea (1282) and Its Evident Source in a Portolan Chart". *Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography* 75/2 (2023), 199–231.
- Şîrâzî, Cüneyd-i. *Şeddü'l-izâr fî hattî'l-evzâr 'an züvvârî'l-mezâr*, nşr. Muhammed Kazvîni – Abbas İkbâl-i Âştîyânî. Tahran: Çâphâne-i Meclis, 1328.
- Şîrâzî, Kutbüddin. *Durretu't-tâc li-ğurreti't-dîbâc*. nşr. Seyyid Muhammed. Tahran: İn-tişârât-î Hikmet, 1365/1986.
- Şîrâzî, Kutbüddin. *Fe'altu felâ Telum*. Tahran: Kitâbhâne-i Meclis-i Şurâ-yi Millî, 1302.

Şîrâzî, Kutbüddin. *İhtiyârât-î Muẓafferî*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet, 3311.

Şîrâzî, Kutbüddin. *Nihâyetu'l-idrâk fî dirâyeti'l-eflâk*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, , III. Ahmet, 3305.

Şîrâzî, Kutbüddin. *Risâle mute'allika bi-ba'zı ebhâsi nihâyeti'l-idrâk*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Fâtih, 5396.

Şîrâzî, Kutbüddin. *Şerhu'l-Kânûn: et-Tuhfetu's-sa'diyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya, 3649.

Şîrâzî, Kutbüddin. *Şerhu'l-Kânûn: et-Tuhfetu's-sa'diyye*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Süleymaniye, 5306.

Şîrâzî, Kutbüddin. *et-Tuhfetu's-şâhiyye fî 'ilm el-hey'e*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmet, 3321.